

ISSN 2522-9303 (Print)
ISSN 2522-9478 (Online)

ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ

ECONOMY
OF UKRAINE

2022/6
(727)

Головний редактор:

В.М. ГЕЄЦЬ (д-р екон. наук, проф., акад. НАН України)

Заступник головного редактора:

І.В. КОРНІЄНКО

Редакційна колегія:

О.І. Амоша (д-р екон. наук, проф., акад. НАН України), *О.Г. Білорус* (д-р екон. наук, проф., акад. НАН України), *І.К. Бистряков* (д-р екон. наук, проф.), *І.М. Бобух* (д-р екон. наук), *О.О. Борзенко* (д-р екон. наук, проф.), *О.М. Бородіна* (д-р екон. наук, проф., чл.-кор. НАН України), *В.П. Вишневський* (д-р екон. наук, проф., акад. НАН України), *Б.М. Данилишин* (д-р екон. наук, проф., акад. НАН України), *Т.І. Єфименко* (д-р екон. наук, проф., акад. НАН України), *М.І. Зверяков* (д-р екон. наук, проф., чл.-кор. НАН України), *В.В. Зимовець* (д-р екон. наук), *Т.А. Заяць* (д-р екон. наук, проф.), *А.І. Ігнатюк* (д-р екон. наук, проф.), *Ю.В. Кіндзерський* (д-р екон. наук), *Г.В. Колодко* (проф., Польща), *С.О. Кораблін* (д-р екон. наук, чл.-кор. НАН України), *В.С. Кравців* (д-р екон. наук, проф.), *В.П. Кудряшов* (д-р екон. наук, проф.), *Ю.О. Лупенко* (д-р екон. наук, проф., акад. НААН України), *А.А. Мазаракі* (д-р екон. наук, проф., акад. НАПН України), *І.Г. Маницуров* (д-р екон. наук, проф., чл.-кор. НАН України), *Г. Мінасян* (д-р екон. наук, проф., Болгарія), *Л.В. Молдаван* (д-р екон. наук, проф.), *О.І. Никифоруку* (д-р екон. наук), *Є.Г. Панченко* (д-р екон. наук, проф.), *В. Папав* (д-р екон. наук, проф., акад. НАН Грузії), *В.Р. Сіденко* (д-р екон. наук, чл.-кор. НАН України), *М.І. Скрипниченко* (д-р екон. наук, проф., чл.-кор. НАН України), *В.М. Тарасевич* (д-р екон. наук, проф.), *В.А. Устименко* (д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАН України, чл.-кор. НАПРН України), *М.А. Хвесик* (д-р екон. наук, проф., акад. НААН України), *Хаунг Сяоюн* (проф., Китай), *С.С. Шумська* (д-р екон. наук)

Реєстраційне свідоцтво: Серія KB № 23636-13476 ПП від 20 грудня 2018 р.

Editor-in-Chief:

Valeriy HEYETS (Dr. Sci. (Econ.), Prof., Acad. of the NAS of Ukraine)

Deputy Editor-in-Chief:

Iryna KORNIENKO

Editorial Board:

O. Amosha (Dr. Sci. (Econ.), Prof., Acad. of the NAS of Ukraine), *O. Bilorus* (Dr. Sci. (Econ.), Prof., Acad. of the NAS of Ukraine), *I. Bystriakov* (Dr. Sci. (Econ.), Prof.), *I. Bobukh* (Dr. Sci. (Econ.)), *O. Borzenko* (Dr. Sci. (Econ.), Prof.), *O. Borodina* (Dr. Sci. (Econ.), Prof., Corresp. Member of the NAS of Ukraine), *V. Vyshnevskiy* (Dr. Sci. (Econ.), Prof., Acad. of the NAS of Ukraine), *B. Danylyshyn* (Dr. Sci. (Econ.), Prof., Acad. of the NAS of Ukraine), *T. Iefymenko* (Dr. Sci. (Econ.), Prof., Acad. of the NAS of Ukraine), *M. Zveryakov* (Dr. Sci. (Econ.), Prof., Corresp. Member of the NAS of Ukraine), *V. Zymovets* (Dr. Sci. (Econ.)), *T. Zaiats* (Dr. Sci. (Econ.), Prof.), *A. Ignatyuk* (Dr. Sci. (Econ.), Prof.), *Yu. Kindzerskyi* (Dr. Sci. (Econ.)), *G. Kolodko* (Prof., Poland), *S. Korablin* (Dr. Sci. (Econ.), Corresp. Member of the NAS of Ukraine), *V. Kravtsiv* (Dr. Sci. (Econ.), Prof.), *V. Kudryashov* (Dr. Sci. (Econ.), Prof.), *Yu. Lupenko* (Dr. Sci. (Econ.), Prof., Acad. of the NAAS of Ukraine), *A. Mazaraki* (Dr. Sci. (Econ.), Prof., Acad. of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine), *I. Mantsurov* (Dr. Sci. (Econ.), Prof., Corresp. Member of the NAS of Ukraine), *G. Minassian* (Dr. Sci. (Econ.), Prof., Bulgaria), *L. Moldavan* (Dr. Sci. (Econ.), Prof.), *O. Nykyforuk* (Dr. Sci. (Econ.)), *Ye. Panchenko* (Dr. Sci. (Econ.), Prof.), *V. Papava* (Dr. Sci. (Econ.), Prof., Acad. of the NAS of Georgia), *V. Sidenko* (Dr. Sci. (Econ.), Corresp. Member of the NAS of Ukraine), *M. Skrypnychenko* (Dr. Sci. (Econ.), Prof., Corresp. Member of the NAS of Ukraine), *V. Tarasevych* (Dr. Sci. (Econ.), Prof.), *V. Ustymenko* (Doctor of Jurid. Sci., Prof., Corresp. Member of the NAS of Ukraine, Corresp. Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine), *M. Khvesyk* (Dr. Sci. (Econ.), Prof., Acad. of the NAAS of Ukraine), *Huang Xiaoyong* (Prof., Beijing), *S. Shumska* (Dr. Sci. (Econ.))

Registration certificate: Seria KB № 23636-13476 ПП of December 20, 2018

Журнал входить до Переліку наукових фахових видань України з економічних наук (Наказ МОН України від 02.07.2020 р. № 886, спеціальності: 051, 071, 072, 073, 281, 292)

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА «ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ
ТА ПРОГНОЗУВАННЯ НАН УКРАЇНИ»

ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ ЩОМІСЯЦЯ
ЗАСНОВАНИЙ
У ВЕРЕСНІ 1958 р.
КИЇВ

2022 6
(727)

ЗМІСТ

УКРАЇНСЬКА ЕКОНОМІКА ПІД ЧАС ВОЄННОЇ АГРЕСІЇ РФ І В ПЕРІОД ПІСЛЯВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ

ГЕЄЦЬ В.М., БЛИЗНЮК В.В., НИКИФОРУК О.І. Актуальні аспекти політики соціальної якості в постконфліктній економіці України	3
УСТИМЕНКО В.А., ТАРАСЕВИЧ О.В., КІРІН Р.С., ГРАДОБОЄВА Є.С. Економіко-правовий вимір забезпечення урбоекоелогічної безпеки: світовий досвід і висновки для України	23
БОРОДІНА О.М. Воєнні загрози глобальній продовольчій безпеці та перші міжнародні реакції щодо подолання їх наслідків: політекономічний зріз	41

СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ В ПРАКТИЦІ УПРАВЛІННЯ

РИНДЗАК О.Т. Оцінювання соціальної вразливості: теоретико-методологічні аспекти	54
---	----

ЕКОНОМІКА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

SAFARLI E., GASIMZADE N. Assessment of the customer satisfaction in Azerbaijan private banking system	66
---	----

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

PAWLOWSKI K. The way of Ukraine to Europe: overcoming obstacles	84
---	----

РЕДАКЦІЙНА ПОЛІТИКА ТА ЕТИКА	91
------------------------------------	----

CONTENTS

UKRAINIAN ECONOMY DURING THE MILITARY AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION AND IN THE PERIOD OF POST-WAR RECONSTRUCTION

- HEYETS VALERIY, BLYZNIUK VIKTORIIA, NYKYFORUK OLENA. Topical aspects of social quality policy of the post-conflict economy of Ukraine 3
- USTYMENKO VOLODYMYR, TARASEVYCH OLENA, KIRIN ROMAN, GRADO-BOIEVA YELYZAVETA. Economic and legal dimension of ensuring urban environmental security: world experience and conclusions for Ukraine 23
- BORODINA OLENA. Military threats to global food security and first international reactions to overcome their consequences: political economy section 41

SOCIAL PROBLEMS IN MANAGEMENT PRACTICE

- RYNDZAK OLHA. Social vulnerability assessment: theoretical and methodological aspects 54

ECONOMY OF FOREIGN COUNTRIES

- SAFARLI ELMIR, GASIMZADE NARGIZ. Assessment of the customer satisfaction in Azerbaijani private banking system 66

CRITIQUE AND BIBLIOGRAPHY

- PAWLOWSKI KRZYSZTOF. The way of Ukraine to Europe: overcoming obstacles 84

- EDITORIAL POLICY AND ETHICAL PRINCIPLES 91

УКРАЇНСЬКА ЕКОНОМІКА ПІД ЧАС ВОЄННОЇ АГРЕСІЇ РФ І В ПЕРІОД ПІСЛЯВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ

UKRAINIAN ECONOMY DURING THE MILITARY AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION AND IN THE PERIOD OF POST-WAR RECONSTRUCTION

<https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.06.003>

УДК 316.4-021.4:32]:[330.101.8:327.57(477)]

JEL: A13, D74, I31, J61

В.М. ГЕСЦЬ, д-р екон. наук, проф., академік НАН України,
заслужений діяч науки і техніки України,
головний редактор журналу «Економіка України»,
директор ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
вул. Панаса Мирного, 26, 01011, Київ, Україна
e-mail: gvm@ief.org.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2895-6114>

В.В. БЛИЗНЮК, д-р екон. наук, завідувачка відділу соціально-економічних проблем
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
вул. Панаса Мирного, 26, 01011, Київ, Україна
e-mail: vikosa72@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2265-4614>

О.І. НИКИФОРУК, д-р екон. наук,
завідувачка відділу розвитку виробничої інфраструктури
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
вул. Панаса Мирного, 26, 01011, Київ, Україна
e-mail: elena.nikiforuk@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7376-3373>

АКТУАЛЬНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИКИ СОЦІАЛЬНОЇ ЯКОСТІ В ПОСТКОНФЛІКТНІЙ ЕКОНОМІЦІ УКРАЇНИ

Показано, що внаслідок руйнівної російської воєнної агресії Україна отримала безпрецедентні гуманітарні виклики. Зазначено, що в повоєнний час перед державою постануть завдання соціоекономічного відновлення і забезпечення розвитку людського потенціалу на засадах соціальної якості. Доведено, що в таких умовах концепція соціальної якості, гарантуючи поліпшення соціальних умов життєдіяльності й прискорюючи соціальний прогрес, вимагатиме певних трансформацій і адаптацій.

Ключові слова: соціальна якість; державна політика соціальної якості; надзвичайні ситуації; післявоєнна відбудова; соціоекономічне відновлення; духовні цінності; міграція; ринок праці.

Зміна якості життя кожного українця в нових реаліях вимагає переосмислення наукового змісту концепції соціальної якості в постконфліктній економіці. Якщо поглянути на цю концепцію в цих нових реаліях, то її перефор-

Ц и т у в а н н я: Гесць В.М., Близнюк В.В., Никифоруk О.І. Актуальні аспекти політики соціальної якості в постконфліктній економіці України. *Економіка України*. 2022. № 6. С. 03—22. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.06.003>

матування буде зумовлене глибокими змінами в соціальному й економічному житті людства, що трансформується під впливом, з одного боку, масовості збройних конфліктів, масштабних терористичних актів, які підсилюють насильство і загрози життю людей, а з іншого — як пандемії COVID-19, так й іншими епідеміями, що загрожують планеті на тлі стійкого забруднення навколишнього середовища в планетарному масштабі.

Останнє десятиліття на планеті спостерігається тенденція до інтенсифікації насильства, про що свідчить число воєнних конфліктів. За таких умов зростає кількість мігрантів за межі традиційних країн проживання з одночасним збільшенням чисельності внутрішньо переміщених осіб (ВПО). Така глобальна світова тенденція не оминула й Україну через війну, що розпочалася в результаті збройної агресії Росії у лютому 2022 р. Зазначимо, що на момент початку подій в Україні одночасно йшли збройні конфлікти і в інших регіонах світу. За даними Armed Conflict Location & Event Data Project (ACLED), що займається збиранням і вивченням інформації про воєнно-політичні протистояння майже в усіх країнах світу, визначено топ-10 конфліктів станом на лютий 2022 р.: Ефіопія, М'янма, Гаїті, Колумбія, Ємен, Іран, Мозамбік, Афганістан, Кашмір (між Індією і Пакистаном), Вірменія (Нагорний Карабах).

Глобальний характер розвитку конфліктності актуалізує проблему концепції соціальної якості (social quality approach) для умов повоєнного відновлення суспільства в країнах, що постраждали від збройної агресії. Основними складовими концепції соціальної якості, як відомо, є чотири базових компоненти: 1) соціально-економічна безпека (фінансові ресурси, житло і умови проживання, здоров'я і профілактика, робота, освіта); 2) соціальна інклюзія (громадянські права, ринок праці, послуги (публічні та приватні), соціальні мережі); 3) соціальна згуртованість (довіра, інші норми й цінності, соціальні мережі, ідентифікація); 4) соціальне середовище (базові знання, відкритість та інклюзивність ринку праці, відкритість і підтримка інститутів, приватні відносини) [1, р. 8—24]. Усі окреслені компоненти мають суттєво змінюватися з точки зору налагодження та відновлення сприятливого суспільного розвитку в постконфліктних економіках.

На нашу думку, нового змісту як для людства в цілому, так і для України зокрема насамперед набуває поняття життя в постконфліктній економіці або за умов надзвичайної ситуації. Оголошення 24 лютого 2022 р. воєнного стану за своїм змістом є надзвичайною ситуацією, яка навіть після припинення бойових дій в Україні залишатиметься такою ще досить тривалий період і, на наш погляд, має розглядатися відповідно до Резолюції ООН з точки зору гуманітарної ситуації перманентного характеру¹. У свою чергу, багато воєнних конфліктів у інших країнах світу змушують мільйони людей на планеті жити в умовах перманентних надзвичайних ситуацій, що може означати для них нову нормальність у зв'язку з необхідністю будувати нове майбутнє своїх сімей.

Особливість реалізації концепції соціальної якості у повоєнній економіці, зважаючи на суттєву відмінність умов і факторів, які традиційно визначають європейську практику, полягатиме як у традиційній участі держави в соціо-

¹ Укрепление координации в области чрезвычайной гуманитарной помощи ООН. Генеральная ассамблея ООН. Резолюции 46-й сессии (1991—1992 годы) № 46/182 от 19.12.1991 г. URL: <https://www.un.org/ru/ga/46/docs/46res.shtml>

економічному житті громадян й забезпеченні належної соціальної якості повоєнного суспільства, згідно з трактуванням, даним у 2001 р. В. Беком, Л. Мейсоном та іншими [2], так і в забезпеченні особистісного потенціалу, участі індивідуума в цих процесах. В умовах повоєнного стану це є надзвичайно важливим, оскільки під час військових конфліктів відчутно втрачаються звичні можливості для підтримки потенціалу особистості, у тому числі: відбувається втрата традиційного місця проживання (через вимушену міграцію), втрата домівки внаслідок військових дій або внаслідок переміщення, відбувається погіршення доступу до закладів освіти та підвищення кваліфікації, закладів охорони здоров'я та лікування, закладів банківської системи та інших фінансових небанківських установ, людина позбавляється доступу до джерел інформації, техніки, технологій, матеріальних ресурсів тощо.

Найтяжчою ціною для України стали незворотні людські втрати в результаті бойових дій та відчутні обсяги масової внутрішньої та зовнішньої міграції. На сьогодні людськими втратами, що офіційно зафіксовані управлінням Верховного комісара ООН по правам людини, стали 4481 громадянин, 5565 громадян отримали поранення². Разом з тим бойові дії тривають, і кількість втрат у результаті бойових дій, а також військових та цивільних, що пропали без вісті, може бути в декілька разів вищою.

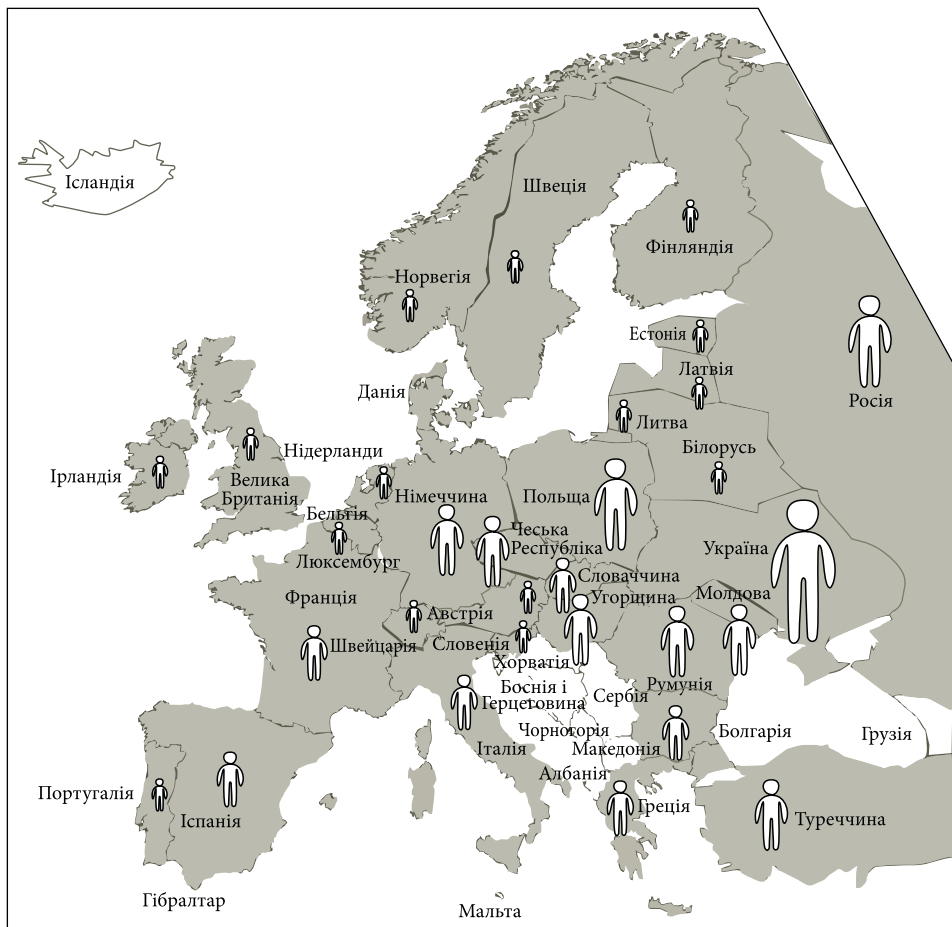
Розгортання воєнних дій змусило значну частину населення покинути своє постійне місце проживання. Так, у перший місяць війни за кордон виїхало 3,6 млн українців³. На четвертий місяць повномасштабної війни з України від початку війни виїхало (без урахування потоку на в'їзд) 6,983 млн осіб, з них до Польщі — 3,690 млн, до РФ — 1,041 млн, Румунії — 587,22 тис., Молдови — 483,31 тис., Угорщини — 698,42 тис., Словаччини — 466,26 тис., Білорусі — 16,67 тис. (рис.). Водночас в Україну, за даними ООН, з 28 лютого до 1 червня в'їхало 2,102 млн людей без урахування даних Угорщини, РФ та Білорусі⁴.

Вимушене зростання міграційних потоків до європейських країн може стати серйозним викликом як для українських мігрантів, так і для країн-реципієнтів. Вивчаючи досвід попередніх міграційних хвиль до Європи, можна зробити певні припущення щодо України. Швидше за все, соціальний успіх матимуть мігранти з належним рівнем професійно-кваліфікаційної підготовки, сучасним рівнем володіння інформаційно-комунікаційними технологіями, обов'язковим знанням принаймні двох іноземних мов (англійської та країни проживання), адаптовані й толерантні до культури країни-реципієнта. Також переваги матимуть освітні мігранти, які здобуватимуть першу або другу освіту за кордоном з можливістю подальшого працевлаштування.

² Верховний комісар ООН з прав людини представила доповідь про ситуацію в Маріуполі. *Укрінформ*. 2022. 17 чер. URL: www.ukrinform.ua/rubric-ato/3508702-verhovnij-komisar-onn-z-prav-ludini-predstavila-dopovid-pro-situaciju-v-mariupoli.html (дата звернення: 18.06.2022).

³ Вимушена міграція і війна в Україні (24 лютого — 24 березня 2022). *Cedos*. 2022. 29 бер. URL: <https://cedos.org.ua/researches/vymushena-migraciya-i-vijna-v-ukrayini-24-lyutogo-24-bereznya-2022/> (дата звернення: 30.05.2022).

⁴ Мельник С. Приплив людей до України через західний кордон триває вже майже місяць. *Економічна правда*. 2022. 06 чер. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2022/06/6/687857/> (дата звернення: 06.06.2022).

■ Країни, у яких перебувають мігранти з України внаслідок воєнної агресії РФ

Кількість мігрантів з України за країнами їх перебування станом на кінець травня 2022 р.

Джерело: побудовано авторами за: Мельник С. Приплив людей до України через західний кордон триває вже майже місяць. *Економічна правда*. 2022. 06 чер. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2022/06/6/687857/> (дата звернення: 06.06.2022).

Вимушені українські переселенки відповідної кваліфікації можуть розраховувати за кордоном на працевлаштування у сферах охорони здоров'я, догляду за літніми людьми, клінінгу, сільського господарства, що для багатьох передбачатиме зниження професійного статусу. Виняткового значення має попередня поінформованість майбутніх мігрантів щодо особливостей ринку праці, культурного та історичного контексту країни. Це допоможе уникнути багатьох шоків у процесі адаптації до нового місця роботи і проживання.

Крім еміграції, змінити місце проживання в межах України змушені були 22% населення, серед людей віком 18—24 і 25—34 років — відповідно,

36 і 34%⁵. За оцінками Міжнародної організації з міграції (МОМ), у період з 9 по 16 березня 2022 р. внутрішньо переміщеними особами в Україні стали 6,48 млн, серед яких суттєвою є частка найбільш соціально вразливих груп⁶.

Зважаючи на тривалість воєнних дій, оцінки обсягів міграції не є остаточними, однак затягування конфлікту в часі збільшує ймовірність того, що вимушено переселені особи за умов втрати власного житла змінюватимуть місце проживання і шукатимуть нове постійне житло та місце працевлаштування. Усе це сприятиме демографічним змінам усередині країни та відобразиться на ринку праці, зміні структури попиту і пропозиції робочої сили, що є новим викликом на повоєнному ринку праці як в Україні, так і в країнах Європи та/або інших приймаючих країнах.

У цьому контексті політика соціальної якості в Україні повинна орієнтуватися на **відтворення соціально-економічної безпеки власних громадян**, забезпечуючи її базові елементи: достатні фінансові ресурси для соціально незахищених громадян, надання житла при його втраті й задовільні умови проживання в разі тимчасового перебування, доступ до закладів охорони здоров'я і його профілактики, доступ до ринку праці й закладів освіти, підвищення кваліфікації та/або перекваліфікації. Політика соціальної якості має спрямовуватися на повернення або скоріше сприяння до повернення вимушених мігрантів до тих місць проживання в Україні, де в результаті бойових дій житло не було зруйновано чи його пошкодження було не настільки значним.

Для цього органи влади мають налагодити житлову політику в державі й спільно з волонтерськими організаціями на початкових етапах провести необхідний моніторинг і забезпечити поширення інформації про стан житла та інфраструктури, яка підтримує його функціонування (електроенергія, вода, носії тепла), доступність закладів соціальної інфраструктури (освіти, охорони здоров'я та ін.), забезпечення безпеки громадян після того, як бойові дії на тих чи інших територіях припиняться.

Неврахування таких елементів соціальної якості, як *житлова політика*, створює небезпеку неповернення тих мігрантів, яким вдалось імплементуватись у соціоекономічне життя в приймаючій країні, отримавши мінімальний базовий дохід, житло і харчове забезпечення або працевлаштуватися.

Разом з тим тимчасова втрата частини територій, руйнування багатьох великих міст і підприємств, що призвело до знецінення багатьох активів, розрив виробничих ланцюгів, погіршення умов для підприємництва, втрата значної частини потенціалу базових галузей промисловості й аграрного сектору, пошкодження соціальної, виробничої, транспортної та енергетичної інфраструктур — усе це призвело до значних втрат економічного потенціалу і, як наслідок, до звуження сфер прикладання праці, зменшення кількості якісних робочих місць і поглиблення галузевих та освітньо-про-

⁵ Настрої українців та дії під час повномасштабної війни Росії з Україною. Аналітичний звіт. Березень, 2022. URL: https://gradus.app/documents/203/GradusResearch_Report_KSE_citizens_13042022.pdf

⁶ Two million refugee children flee war in Ukraine in search of safety across borders. *unicef*. 2022. Mar 30. URL: <https://www.unicef.org/press-releases/two-million-refugee-children-flee-war-ukraine-search-safety-across-borders> (дата звернення: 30.04.2022).

Оцінка втрат економіки України від пошкодження і руйнування інфраструктури з початку воєнних дій

Об'єкти інфраструктури	Обсяги станом на 10 травня 2022 р.	Обсяги станом на 8 червня 2022 р.	Загальні втрати станом на 10 травня 2022 р., млн дол.	Загальні втрати станом на 8 червня 2022 р., млн дол.
Житлові будинки, млн м ²	35,2	44,8	30 951	39 379
Дороги, тис. км	23,8	23,9	29 761	30 034
Активи підприємств, од.	208	256	10 437	11 499
Цивільні аеропорти, од.	12	11	6 817	6 817
Залізнична інфраструктура і рухомий склад, од.	—	6,3 тис. колій, 41 міст	3 572	2 672
Заклади охорони здоров'я, од.	580	656	1 908	1 147
Мости та мостові переходи, од.	295	304	1 646	1 692
Легкові автомобілі, тис. од.	89,5	104,9	1 358	968
Заклади середньої та вищої освіти, од.	992	1 177	1 320	1 621
Земельний фонд, тис. га	4,2	4,7	1 108	1 127
Порти та портова інфраструктура, од.	2	4	622	471
Військові аеропорти, од.	12	12	468	468
Адміністративні будівлі, од.	83	111	454	607
Дитячі садочки, од.	562	668	445	576
Релігійні споруди, од.	102	141	349	81
Культурні споруди, од.	152	203	329	270
Торговельні центри, од.	24	20	315	345
Літак Ан-225 «Мрія», од.	1	1	300	300
Складська інфраструктура, од.	156	198	255	323
Нафтобази, од.	27	28	227	227
Інше	—	—	1 683	1 641

Джерело: складено авторами за: «Росія заплатить». Проект зі збору, оцінки й аналізу інформації про матеріальні втрати України від війни з Росією.
URL: <https://kse.ua/ua/russia-will-pay/>

фесійних диспропорцій на вітчизняному ринку праці. Загальна оцінка втрат економіки України внаслідок війни на даний час становить близько 600 млрд дол., ситуативну оцінку інфраструктурних втрат, що змінюється щодня, наведено в табл.

Проблеми трудової сфери, що загострилися через воєнний конфлікт, зумовили погіршення якісних характеристик робочої сили, падіння рівня життя населення, послаблення мотивації до праці за умов одночасного звуження сфери працевикладання, скорочення надходжень до бюджетів усіх рівнів і соціальних фондів при збільшенні навантаження на них, збільшення інфляції.

Як наслідок, це зумовило зниження рівня життя працюючих та їхніх родин, позбавлення можливості доступу до соціальних послуг. З огляду на це, важливими стають адаптація внутрішніх ринків праці приймаючих територіальних громад і формування умов щодо створення нових робочих місць для внутрішньо переміщених осіб. З метою відновлення економічної активності й стимулювання роботодавців до працевлаштування вимушено переселених осіб під час воєнного стану Урядом України передбачено надання компенсації витрат на оплату праці за кожну працевлаштовану особу в розмірі 6,5 тис. грн. Так, за даними Міністерства економіки, станом на початок травня 2022 р. такої компенсації перераховано в сумі 1,8 млн грн. З метою соціальної підтримки осіб, що втратили роботу внаслідок війни, уряд запровадив виплату одноразової допомоги, якою скористалися 3,6 млн осіб⁷. Водночас Уряд України за допомогою Місії Міжнародного Комітету Червоного Хреста та структур ООН (ЮНІСЕФ, Агентство у справах біженців ООН, Міжнародна організація з міграції, Норвезька рада у справах біженців тощо) запустив додаткові програми підтримки найбільш уразливих категорій населення, що має пом'якшити гуманітарні та соціальні наслідки війни.

З метою збереження і мінімізації втрат трудового потенціалу місцевим органам влади важливо оперативно (через цифрові застосунки) надавати інформацію стосовно можливостей працевлаштування тим, хто повертається, щоб не втратити людські ресурси, які й так є вкрай обмеженими, оскільки існує загроза, що частина біженців, серед яких достатньо жінок працездатного віку, за час перебування на інших територіях, особливо за кордоном, могли вже знайти роботу і отримати статус, який дозволяє залишатися на так званому «новому місці». Після війни також може виникнути багато можливостей для працевлаштування і приїзду до таких родин чоловіків, які не мали можливості під час воєнного стану легально покинути територію України через обмеження виїзду за кордон.

За даними ООН в Польщі з початку повномасштабної війни осіло майже 2 млн українців. У березні 2022 р. польський уряд ухвалив закон про підтримку українських біженців і спростив їм доступ до ринку праці. Наразі польський ринок праці поглинув більш як 100 тис. української робочої сили, серед яких 18% — офісні працівники, 14% — зайняті на робочих місцях у

⁷ Компенсації від держави за працевлаштування переселенців отримали понад 440 бізнесів — Мінфін. *Укрінформ*. 2022. 10 трав. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3480107-kompensacii-vid-derzavi-za-pracevlastuvanna-pereselenciv-otrimali-ponad-440-biznesiv-minfin.html> (дата звернення: 15.05.2022).

промисловості. При цьому майже 50% працюють на робочих місцях, що потребують низькокваліфікованої праці⁸, і, за оцінками експертів, ці показники можуть бути заниженими.

Політика повоєнного ринку праці в Україні має бути двополярною та орієнтуватись як на внутрішній сегмент, так і на зовнішній — вимушених переселенців за межі країни. Для відродження внутрішнього ринку праці, з огляду на його суттєві прогалини, незбалансованість, викликані війною величезні втрати, потрібно створювати умови для розвитку внутрішньої мобільності в усіх зазначених формах. Очевидно, що протягом відновлювального періоду виникне попит на працю, пов'язану з подоланням наслідків руйнування економіки, відбудовою територій, підприємств і житлового фонду, що викличе внутрішню трудову міграцію в повоєнному відновленні. Паралельно необхідно буде здійснювати структурну трансформацію економіки з відповідними перетвореннями ринку праці.

Варіанти відновлення економіки і соціально-трудової сфери потрібно вишукувати ще під час воєнних дій на тих територіях, які безпосередньо не втягнуті в конфлікт. Будь-які можливості слід використовувати для відродження інституцій, ринків і підприємств; реконструкції інфраструктури; відновлення довіри і очікувань. Після завершення воєнних дій необхідно задіяти так звані «дивіденди миру» з метою досягнення покращення життя й добробуту населення. Для швидкого відновлення економіки найголовнішим є забезпечення робочими місцями і створення можливостей для гідної зайнятості. І вже сьогодні слід формулювати основні принципи і пропонувати такі нові напрями *політики зайнятості повоєнної економіки*:

Перший — має орієнтуватися на екстрене, ситуативне забезпечення зайнятості та доходів за умов стабілізації безпеки і соціо-гуманітарної стабільності для груп осіб, що постраждали від війни.

Другий — має передбачати формування умов щодо відновлення і реінтеграції місцевої економіки приймаючих громад.

Третій — має забезпечувати створення і розвиток робочих місць на принципах концепції гідної праці, а також розбудову інституційної спроможності ринку праці й соціального діалогу на національному рівні.

Неможливо оминати і таку проблему соціальної якості в повоєнний період відновлення, як *психологічна допомога населенню*, особливо тим, хто, по-перше, вимушено покинули території постійного проживання в якості ВПО, по-друге, тим, хто є мігрантами за кордоном, по-третє, учасникам бойових дій. Як показують результати соціологічних опитувань щодо почуттів українців, серед найпоширеніших емоцій наразі є: гнів (62%); напруження (38%); страх (35%); роздратування (26%); розчарування (17%)⁹. За результатами восьмої хвилі соціологічного опитування, що проводилося групою «Рейтинг», кількість тих, хто оцінює свій емоційний стан як дуже

⁸ Over 100,000 Ukrainian refugees have found work in Poland since Russian invasion. *Notes from Poland*. 2022. May 05. URL: <https://notesfrompoland.com/2022/05/05/over-100000-ukrainian-refugees-have-found-work-in-poland-since-russian-invasion/> (дата звернення: 30.04.2022).

⁹ Як змінились життя і поведінка українців — інсайти із досліджень воєнного часу. Травень 2022. Опитування дослідницької компанії Gradus Research-Company. URL: https://gradus.app/documents/216/Gradus_Dentsu_05052022.pdf

напружений або напружений, складає майже 50%. У спокійному емоційно-му стані сьогодні перебувають лише 8% опитаних, тоді як до війни цей показник коливався в межах 22—26%. На сьогодні високий рівень виснаження мають 2% опитаних, у 71% він на середньому рівні, а у 27% — на низькому. В умовах війни часто відкривається «друге дихання», і, навіть коли навколо багато смерті та руйнувань, безумовно, з'являється жага до життя. Так, серед опитаних не відчують себе «мертвими всередині» 79%, поклас-тися на себе можуть 69%; разом з тим лише 6% часто відчують на собі загрозу від світу¹⁰, що свідчить про досить високий рівень психологічної адаптації українців під час війни.

Натомість психологічна адаптація потребуватиме консолідованих зусиль держави, громадських організацій, міжнародних фондів тощо вже в мирний час, що стане одним з аспектів політики соціальної якості в збереженні і розвитку людського потенціалу в повоєнному відновленні. Адже втрати людського потенціалу будуть пов'язані не лише з прямими бойовими діями агресора, вимушеною еміграцією або формуванням демографічної ями (внаслідок потенційно ненароджених дітей під час війни), але й тими зовні фізично здоровими людьми, які матимуть явні або латентні психоемоційні розлади різного ступеня складності.

З початкового етапу відновлення соціоекономічного простору в повоєнний період на засадах соціальної якості необхідним є дотримання так званих фундаментальних соціальних прав на основі визначених Європейською соціальною хартією¹¹. Важливо виходити з доцільності дотримання спільних соціальних цінностей, особливо в умовах прискорення інтеграції України в Європейський Союз, яка розпочалася під час воєнних дій. Натомість надання Україні статусу кандидата на вступ в ЄС, що було здійснене за підтримки всіх 27 членів ЄС, ще не означає прискорений вступ в ЄС. Звертаємо увагу на те, що війна ще сильніше, ніж раніше, об'єднала суспільство Сходу і Заходу України [3, с. 3], але «...початкова хвиля співчуття поволі згасає, і через окремі випадки непорозумінь та конфліктів деякі громадяни роблять безпідставні узагальнення, поширюючи негативну оцінку на всіх переселенців. Цьому сприяють усілякого роду провокативні заяви та повідомлення, частина з яких має, безумовно, інспірований характер» [3, с. 3—4]. Незважаючи на це, у співвітчизників зростає відчуття, що їхній добробут залежатиме в майбутньому не стільки від зусиль держави, скільки від них самих. Саме тому, щоб уникнути поширення бідності та маргіналізації населення в повоєнний період, відродження й реструктуризація соціоекономічного простору мають відбуватися на засадах солідаризації, консолідації та субсидіарності в суспільстві (як спільних з ЄС соціальних цінностей), що дозволить не допустити відновлення процесів минулої довоєнної поляризації.

Для цього можна запропонувати, наприклад, ефективну систему оподаткування, трансформація якої відбувається вже сьогодні під тиском необ-

¹⁰ Восьме загальнонаціональне опитування: Психологічні маркери війни (6 квітня 2022). *Рейтинг*. 2022. 11 квіт. URL: <https://ratinggroup.ua/research/ukraine/b29c8b7d5de3de02ef3a697573281953.html> (дата звернення: 10.05.2022).

¹¹ Європейська соціальна хартія (переглянута). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text

хідності ведення бойових дій і забезпечення боєздатності армії та оборонної промисловості. Адекватні зміни мають розпочатися відразу після того, як будуть припинені бойові дії і настане мир, тому необхідно заздалегідь у рамках політики соціальної якості запропонувати таку систему оподаткування, яка даватиме можливість для реалізації принципів соціальної солідарності. Оскільки в ЄС соціальна солідарність досягається **завдяки фінансовим ресурсам**, що забезпечуються високим рівнем оподаткування, який, за умови введення в Україні, не сприятиме бізнесовій активності (особливо в повоєнному відновленні), то для забезпечення соціальної солідарності європейського зразка важливо використати міжнародну допомогу, завдяки якій можна буде не допустити посилення податкового тиску. Для цього слід задіяти прозорі механізми з участю громадських організацій за рахунок спеціальних фондів допомоги, які вже створено і ще можуть бути створені в майбутньому в Україні.

З метою реалізації принципу субсидіарності в соціальному контексті передбачено формування умов для пріоритетності автономності, отже, й ініціативності населення України, яке в довоєнний період здебільшого було орієнтоване на патерналізм з боку держави. Ураховуючи, що війна тією чи іншою мірою сприяла переформатуванню настроїв і очікувань українців, вагомим кроком стане подальше вивчення їхніх настроїв у цій частині й початок формування **нової соціалізації населення** на принципах, що уможливають його автономну діяльність і підтримують особисту ініціативу, яка масово проявилася під час воєнного стану в державі через соціальну згуртованість, волонтерство, допомогу армії, участь у територіальній обороні тощо.

У повоєнному суспільному просторі надзвичайні ситуації визначатимуться тим, що економічні, й особливо соціальні, дії обумовлено, за М. Вебером, такими соціальним розвитком, у якому й матеріальні ресурси, й інфраструктура або відсутні взагалі, або дуже обмежені (зруйновані, недоступні). Післявоєнне налагодження суспільного життя може йти через самозайнятність, бо обмеженими чи недоступними на якийсь період часу можуть бути можливості як з працевлаштування, так і з надання соціальних благ з боку публічних інституцій (таких як охорона здоров'я, освіта і не тільки, а й, зокрема, надання соціальних послуг, пов'язаних із зміною способу життя) як для внутрішньо переміщених осіб, так і для емігрантів, й особливо місцевого населення, яке в таких умовах вимушено змінює стиль життя.

Додатковою обмеженістю є проблема особистої безпеки і безпеки життя, оскільки частина населення, особливо в містах, може вимушено маргіналізуватися. Таким чином, дотримання суспільних цінностей, завдяки яким люди можуть проявити соціальну згуртованість, консолідацію та кооперування, має в ідеологемі соціальної якості всіляко підтримуватися й заохочуватися, що є однією з можливостей і ознак інклюзивності в суспільному житті.

Отже, маємо наголосити, що для розширення ролі згуртованості в повоєнний період в Україні є всі підстави, оскільки ще в працях відомого українського вченого М.І. Туган-Барановського було закладено «соціальні основи кооперації» [4]. Ще в той час він заклав теоретичні основи етики господарювання на засадах подолання безініціативності на шляху до сучасного розуміння саморозвитку і самозайнятості, заснованих на самопомочі громадян.

У сучасних умовах повоєнного відновлення в суспільстві швидше можуть розвиватися цінності європейського характеру з поступовим відходженням від патерналізму держави, який до війни домінував у настроях громадян. Так, за результатами дослідження, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Київським міжнародним інститутом соціології 20—26 березня 2019 р., в Україні зафіксовано достатньо високі патерналістські настрої¹². Досить вагома частка населення України — 42% — вважала, що повну відповідальність за забезпечення кожної людини всім необхідним має нести держава, однак переважна більшість опитаних — 50% — що основним завданням держави має бути створення умов для населення стосовно самореалізації та відповідальності за використання цих умов порівняно з майже однаковими показниками 2013 р. (відповідно, 42% і 51%). Українське довоєнне суспільство, незважаючи на прояви ознак інфанілізму і патерналізму, не було однорідним, але протестні настрої 2013 р. пригальмували патерналістські очікування, які протягом останніх років хоча й не істотно, але посилюлися.

Розвиток теоретичних засад політики соціальної якості обґрунтовує необхідність і доцільність використання такого перспективного чинника, як соціальна справедливість у рівнях життя різних прошарків суспільства. Забезпечення справедливого розподілу соціальних та економічних благ є досить важливим для повоєнного часу. Тільки так можна не допустити поглиблення диференціації в рівнях життя, як це мало місце в довоєнній Україні, і, відповідно, пониження гідності людей, особливо за територіальними ознаками життєдіяльності. Це є дуже важливим і щодо інших чинників, які визначають зміст політики соціальної якості, що є сферою інтересів і відповідних функцій державного управління, на відміну від попередніх трансформаційних тенденцій, сформованих ще у ХХ ст. [5]

У політиці соціальної якості далеко не останнє місце посідає так звана модель диференційованості соціальних стандартів, дотримання якої у трансформаційному періоді, як це було в довоєнний період, у тому числі й в Україні, поглиблює соціальну відмінність серед окремих груп населення. Як пише, зокрема, І. Артеменко [6], такі дії часто використовувалися в практиці пріоритетної підтримки окремих соціальних груп і суб'єктів господарювання з боку місцевих органів влади. При цьому неабияку негативну роль у процесах недотримання економічної етики відіграють великі підприємства, які необґрунтовано підвищують соціальні стандарти і поглиблюють диференціацію населення. Така практика підриває державну політику соціальних стандартів і, до того ж, негативно впливає на економічне зростання, оскільки для таких цілей використовуються ресурси, які можуть бути задіяні для інвестування в економіку. Крім того, вона суперечить моделі політики соціальної якості в цілому, а в разі повоєнного відновлення до неї, на нашу думку, взагалі не можна вдаватись, оскільки вона спричиняє створення віртуально-маніпулятивних механізмів переформа-

¹² Українському суспільству властивий патерналізм, але більшість не схильна все покласти на державу. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. 2019. 25 трав. URL: <https://dif.org.ua/article/ukrainskomu-suspilstvu-vlastiviy-paternalizm-ale-bilshist-ne-skhilna-vse-pokladati-na-derzhavu> (дата звернення: 30.04.2022).

тування ренти в квазіренту і на цій основі може посилитися соціальне розшарування суспільства.

Недопущення таких процесів у повоєнний період дає підстави для розширення в політиці соціальної якості такої вагової її складової, як етико-економічна. Це є надзвичайно важливим і для повоєнного відновлення, і в цілому для завершення трансформаційних змін в економіці та суспільстві. Тим самим ідеї етичної складової повинні й можуть стати елементом соціальної якості в повоєнний період. При цьому зміст економічної етики як елемента політики соціальної якості в повоєнний час, на нашу думку, має відповідати ідеологемі, обґрунтованій К. Хоманном і Ф. Блюме-Дрезем [7]. Згідно з нею, рішення між отриманням якомога більшого максимального прибутку і задоволенням соціальних потреб має бути збалансованим і прийматися на засадах компромісу, завдяки якому поточна споживча орієнтація змінюється на майбутнє підвищення рівня задоволення соціальних потреб шляхом зміни форми наймання на роботу за моделлю участі в прибутках. Такий підхід, за нашими розрахунками як на мікро-, так і на макро-рівні, дозволяє добитися максимізації рівня споживання. Разом з тим в умовах повоєнного відновлення і реконструкції соціально-економічного простору, коли в результаті бойових дій населення і бізнес суттєво постраждали, поточні орієнтації домінуватимуть у настроях як населення щодо максимізації рівня задоволення соціальних потреб, так і бізнесу щодо максимальної капіталізації прибутків і розширення виробничої діяльності на засадах максимального нагромадження виробничих фондів для нарощування виробництва і розширення бізнесу. Саме тому наймання на роботу працівників шляхом їх участі в прибутках у перспективі дозволяє максимізувати і розвивати бізнес і доходи населення.

В умовах же повоєнної ситуації усі ці аспекти стають ще вагомішими, оскільки бойові дії, що руйнують соціальну сферу і переорієнтували значну частину витрат і держави, і бізнесу, і населення на забезпечення армії, призвели до ще нижчого, ніж до війни, рівня соціальних умов життя. Саме тому в період повоєнного відновлення і реконструкції соціального простору політика соціальної якості стає ключовою, оскільки проблема унормованості соціальних умов підлягає розв'язанню виходячи з біологічних, екологічних, психологічних домінант, тобто тих, якими доцільно користуватися в практичній діяльності соціального та економічного блоку уряду.

З огляду на це, необхідно якомога скоріше запропонувати так звані повоєнні «стандарти якості», які слід запровадити на тих територіях, що зазнали руйнувань. Наголошуємо, що саме в цій частині необхідно виходити з методології у зміні пріоритетів у повоєнній державній політиці на засадах якісного зростання [8], що передбачає покращення соціальних умов. Саме орієнтація на їх покращення в часі й просторі відповідатиме зближенню в підходах європейської та національної практики поліпшення соціального життя в повоєнний період реконструкції соціоекономічного простору. В основі ж такої практики лежить доцільність балансу економічних і соціальних інтересів.

Таким чином, політика соціального захисту стає ефективним фактором економічного зростання в соціоекономічному житті, оскільки матиме місце

соціалізація населення саме на таких засадах [8]. Така політика припинила б поширення маргіналізації окремих верств населення, використовуючи переваги проявів соціальної згуртованості й у мирний час.

Важливо, щоб згуртованість, яка була досягнута в період воєнних дій для протистояння агресії, послідовно трансформувалася в згуртованість мирного періоду, завдяки чому кожен зможе брати участь у поліпшенні якості суспільства відповідно до здібностей і забезпечення можливостей їх реалізації, особистої активності, самозайнятості та інклюзії. Такий підхід відповідатиме вже повоєнній концепції добробуту, ідеологема якої свого часу була запропонована Т.В. Бурлай у 2015 р., тобто ще в довоєнний період [9], на основі ідей які закладено в працях Л. Мейсона, А. Уолкера та інших [2]. Серед її ключових складових — забезпечення для особистості формування можливостей, для реалізації яких необхідні соціальні ліфти.

У трансформації суспільства і економіки на шляху переходу до ринкових відносин у довоєнний період в Україні, як і в багатьох східноєвропейських країнах [10], на початкових етапах трансформації зростало безробіття, поглиблювалася соціальна нерівність, поширювалася бідність. У довоєнній Україні ці проблеми загострилися і сформували новий рівень ризиків як на поточному етапі, так і на перспективу. У часи ж військової агресії, коли як економіка в цілому, так і соціальна сфера зокрема зазнали руйнувань і прямих втрат, особливу увагу слід звернути на інфраструктуру відновлення соціальних ліфтів, підтримку яких має здійснити, з одного боку, держава, а з іншого — громадські організації, що мають спиратися на розширене використання інформаційно-комунікаційних технологій.

Для цього в Україні в повоєнний час доцільно створити відповідне Міністерство або структуру при Міністерстві соціальної політики з розгалуженою територіальною системою при одночасній широкій координації з Міжнародною асоціацією соціальної якості задля формування національних стандартів соціальної якості та підготовки фахівців, здатних надати допомогу у впровадженні підходу соціальної якості в державній політиці України [12].

Натомість ігнорування, замовчення і/або невирішення існуючих проблем (поширення бідності, розшарування суспільства, маргіналізація, звуження ринку праці тощо) органами влади може їх поглибити і призвести до дестабілізації, зниження довіри населення і бізнесу до державної влади. На думку експертів економістів та соціологів, якщо в державі не буде мінімального пакета соціальних стандартів і справедливого розподілу міжнародної допомоги, то «...ейфорія національного єднання може змінитися зневірою, зниженням волонтерської активності та сприятиме зовнішнім спекуляціям, підвищенню соціальної напруги та загостреній реакції на соціально-економічну неоднорідність суспільства» [13, с. 7]. На розв'язання проблем саме такого характеру і спрямований підхід соціальної якості як механізм повоєнного відновлення країни.

Необхідною умовою успішності започаткування засад соціальної якості як механізму державного управління від самого початку має бути налагодження формування статистичної бази індикаторів соціальної якості через індикатори соціально-економічної безпеки та індикатори соціальної згур-

тованості, у яких важливу, і навіть основоположну, роль відіграє довіра (індивідуальна та інституційна), яка за воєнного стану і воєнних дій суттєво трансформувалася в зміцнення довіри до інституцій держави на всіх рівнях управління. При цьому виходить слід з європейської мережі індикаторів соціальної якості [1].

У європейській моделі політики соціальної якості її ефективність досягається шляхом підтримки *соціального партнерства* між владою, бізнесом і профспілками. В умовах повоєнної життєдіяльності проблема соціального партнерства є доволі специфічною, оскільки за воєнного стану і бойових дій соціальний діалог має чималу значущість, а соціальна активність спрямована на особистісну діяльність щодо мобілізації до збройних сил, участі в територіальній обороні та волонтерстві, а це, у свою чергу, є особливою складовою соціалізації особистості, яка проявляється в її участі в захисті країни та її безпеки. З переходом до мирної діяльності змінюються й аспекти соціальної активності. Оскільки ці аспекти є доволі специфічними, ми вважаємо за доцільне розглянути їх у окремій статті, присвяченій новим аспектам повоєнного соціального партнерства між владою, бізнесом та інститутами громадянського суспільства, у тому числі й профспілками.

З огляду на те, що політика високої соціальної якості в країнах ЄС як орієнтир формування і реалізації інклюзивної соціальної політики в Україні у своїй основі спрямована на залучення до проактивного громадського життя і, відповідно, сприяння проявам суспільної активності, у повоєнні часи важливо не оминати тих, хто мав чи набув інвалідність у результаті бойових дій, а також тих людей, які вимушено маргіналізувались. Останнє дуже важливо в перші рік-два повоєнного відновлення. Для цього в межах політики соціальної якості необхідно провести моніторинг і запропонувати для кожної з виявлених груп шляхи повернення або залучення до активної громадської діяльності, щоб не допустити формування угруповань, які можуть займатися антисоціальною діяльністю. У цій частині важливою є співпраця соціальних служб і суспільних організацій з органами влади.

У країнах Європи є позитивний досвід повоєнного відновлення і реконструкції соціоекономічного простору, тому вже сьогодні слід узагальнити його, враховуючи специфіку наявних в Україні умов і факторів, доповнити існуючі та окреслені складові змісту політики соціальної якості в повоєнний період. Необхідно також звернути увагу на обов'язкове прийняття відповідних законодавчих актів, насамперед тих, що стосуються повоєнного переформатування ринку праці, завдяки чому будуть створені умови для досягнення успіхів у першу чергу в поліпшенні соціальної якості життя населення.

Щодо змісту і ролі соціальної якості як одного з важливих механізмів соціоекономічного відродження і реструктуризації у повоєнний період вважаємо за необхідне внести зміни в трактування її змісту відповідно до її нематеріальних складових, пов'язаних із специфікою національної психіки. Остання є результатом взаємодії інстинктів, які можуть і реально мають у своїй основі (інколи досить глибоко) певні суперечності, а тому часто є не передбачуваними в прояві діяльності та результативності соціальних інститутів. Так, серед складових транзитивних процесів доцільним визнавався перехід на ринкові засади господарювання, але при цьому існувало й існує

досі бажання зберегти засади патерналізму держави, зокрема радянського взірця, при одночасному запереченні засад такої влади. Як свідчить дослідження особливостей української національної психіки, «...вона ... дуже суперечлива і неоднорідна. Це обумовлено ... специфічністю психогенетичних типів населення, яке на ній проживає. ... Основною специфічною рисою національної психіки українців є її нестійкість, невизначеність, мінливість у побудові пріоритетів серед екзистенціальних потреб. З такого випливає нестійкість системи цінностей, ціннісних критеріїв поведінки» [14, с. 424].

Така специфічність українського суспільства в повоєнний період може породити ще й так звану проблему генералізації втрат у війні, зумовлену окресленими особливостями, тобто нестійкістю, невизначеністю і т. д. У таких умовах може поширюватися психотравматизм. Розв'язання цієї проблеми в повоєнному суспільному житті формує для системи управління соціальною якістю ще одну важливу його функцію, на яку часто не звертали уваги в мирний час.

Війна змінила багато в чому настрої населення та психологічні установки в боротьбі із загарбниками, зокрема, такі як мова, відданість боротьбі за територіальну цілісність, мобілізаційна активність. Разом з тим повернення на мирні рейки може досить швидко відродити нестійкість у сприйнятті приватної власності, зокрема великої, яка формує в українському суспільстві нерівність і за доходами, і за соціальним статусом, і т. ін.

У разі неуспішності використання механізмів соціальної якості з боку держави, бізнесу і громадянського суспільства, про що йтиметься окремо, у черговий раз може зрости недовіра до владних інститутів. Це стане результатом зміни ціннісних орієнтирів у психіці населення, що підірватиме практику орієнтування на самозайнятість, інклюзивність, самозабезпечення, а це негативно впливатиме на процеси відновлення. Тут важливо звернути увагу на те, що об'єктивно складається регіональна диференційованість, у тому числі інфраструктурна, у всіх можливих її проявах: на ринках праці, у наявності робочих місць, відродженні чи розвитку бізнесу та ін. Отже, для забезпечення успішної політики соціальної якості важливими є не тільки збереження національних духовних цінностей, а й їх масштабне використання з метою соціалізації широких мас населення, що допоможе розв'язати наявні в довоєнний період суперечності в психіці й не допустити їх нового прояву та можливого відродження.

Тим самим у зміст політики соціальної якості в повоєнний період відродження та реструктуризації необхідно включити засади соціалізації при переформатуванні психічних якостей минулого, що, зокрема, в Україні та багатьох інших країнах обумовлювалось історичними особливостями.

Після 2014 р. в Україні була фрагментарна система реєстрації внутрішньо переміщених осіб у межах країни. Але з початком війни 2022 р. вона запрацювала централізовано, дуже швидко й в потрібному обсязі, навіть коли масовість внутрішніх переміщень стала дуже високою, кількість ВПО досягла кількох мільйонів і процес переміщення продовжується досі. Отже, для уникнення багатьох непорозумінь важливо здійснити кроки з інституційного оформлення такої *інфраструктури соціального характеру*, елементами якої стане специфічна система соціального супроводу життя ВПО на нових

територіях і, відповідно, організації соціальної допомоги переміщеним, а також тій частині місцевого населення, яка приймає цих осіб у себе, реорганізувавши власне життя і змінивши тим самим соціальну інфраструктуру і посиливши навантаження на неї.

Свідченням початку таких заходів уже є, наприклад, рішення Уряду України надавати в часи бойових дій пільги установам, бізнесу і населенню, які пристосували комунальні та приватні будівлі в якості житлових приміщень і забезпечили їх реєстрацію як таких, що зможуть і в майбутньому виконувати ці функції на постійній основі.

Ці започаткування дають підстави для вдосконалення системи державного управління в повоєнний час і дозволять закласти фундамент для розробки важливих документів стратегічного характеру в контексті підходу забезпечення соціальної якості, зокрема Стратегії подолання бідності до 2030 р., адже остання Стратегія подолання бідності в Україні, затверджена урядом у 2016 р., була розрахована до 2020 р. Це дозволить гармонізувати в тому числі нашу співпрацю з ЄС у межах реалізації ініціатив України щодо прискореного входження в Європейський Союз. Сьогодні бідність є викликом, що посилює «глобальну нестабільність» в Україні й світі у постковідну епоху.

На даному етапі війна є тим глобальним чинником нестабільності (після пандемії COVID-19), що руйнує еволюційний характер соціально-економічної трансформації чи розвитку країни, а тому необхідно актуалізувати політику соціальної якості стосовно всіх її складових, що дозволить успішно пройти процес прискореного відродження і європейської інтеграції. Політи-*Wolters* ка соціальної якості розглядається нами як європейський механізм покращення системи державного управління, що визначає фундаментальну складову соціального життя в країнах ЄС.

У сучасній вітчизняній державній політиці далеко не останнє місце займає так звана модель диференційованості соціальних стандартів, дотримання якої у трансформаційному періоді, як і в довоєнному, поглиблюватиме соціальну відмінність між окремими групами населення і загострюватиме суперечність між ними. Останню доцільно розв'язувати через компроміс економічного характеру, не шляхом адміністративного обмеження споживання, а через застосування економічної етики, коли найманим працівникам пропонується зміна форми наймання на роботу не за класичними схемами, а врегулюванням проблем і працевлаштуванням за участю в прибутках. Це формує підстави для компромісу, який досягається між працівником і роботодавцем. Тим самим заміна форми наймання на роботу найманням за участю в прибутках має стати демократичною складовою політики соціальної якості в розв'язанні проблем співвідношення між споживанням і нагромадженням. Це з одного боку. З іншого — процес нагромадження капіталу демократизується шляхом мінімізації диференційованості в середовищі найманих працівників.

ВИСНОВКИ

Зміст і роль політики соціальної якості в постконфліктній економіці як одного з важливих механізмів соціоекономічного відродження і реструктуризації соціоекономічного простору полягатимуть як у традиційній участі держави в соціоекономічному житті громадян, так і в забезпеченні особистісного потенціалу, участі індивідуума в цих процесах.

Традиційними особливостями політики соціальної якості є спрямованість на відтворення **соціально-економічної безпеки** власних громадян, забезпечуючи її базові елементи: фінансові ресурси для соціально незахищених громадян, надання житла при його втраті й задовільні умови проживання у разі тимчасового перебування, доступ до закладів охорони здоров'я і його профілактики, доступ до ринку праці й закладів освіти, підвищення кваліфікації та/або перекваліфікації тощо. Зусилля держави мають бути спрямованими на оптимальну житлову політику, розвиток ринку праці, справедливу політику оподаткування доходів, боротьбу з бідністю та диференційованістю соціальних стандартів, психологічну допомогу населенню в постконфліктних умовах. Від успішності цих важливих складових політики соціальної якості залежатиме відновлення демографічного потенціалу країни, який зазнає руйнації через міграційні хвилі.

Незважаючи на втрати людського потенціалу, що пов'язані з військовими діями, міграційними хвилями, відбудову принципів політики соціальної якості необхідно розпочинати вже сьогодні. Очевидно, що є необхідними зміни й доповнення трактування змісту соціальної якості суспільства такими нематеріальними її складовими, які пов'язані з особливостями національної психіки. Зазнали змін психологічні установки, настрої населення в боротьбі із загарбниками, суспільство проявило згуртованість в таких питаннях, як мова, відданість боротьбі за територіальну цілісність, допомога постраждалим, військовим тощо. Це відповідає розбудові суспільства на засадах Європейської політики соціальної якості, а саме через принципи субсидіарності, компліментарності, згуртованості, справедливого розподілу.

Такі наявні під час війни аспекти автономізації особистості, як психологічна зрілість, відсутність інфантилізму та патерналізму, у постконфліктній економіці мають бути спрямовані на діяльнішу участь у відбудові країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Laurent J.G., van der Maeson L., Walters A.C. Indicators of Social Quality: Outcomes of the European Scientific Network. *European Journal of Social Quality*. 2005. Vol. 5. No. 1/2. P. 8—24. <https://doi.org/10.3167/146179105780337431>
2. Beck W., van der Maeson L., Thomas F., Walters A. *Social Quality: a Vision for Europe*. Hague, Netherland, Kluwer Law International, 2001. 379 p.
3. Слюсаревський М.М. Соціально-психологічний стан українського суспільства в умовах повномасштабного російського вторгнення: нагальні виклики і відповіді. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. Наукова доповідь на засіданні Президії НАПН України 21 квітня 2022 р. *Вісник НАПН України*. 2022. № 4 (1). URL: <https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/254/305>
4. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. 1989. 496 с. URL: <https://altairbook.com/books/2588197-socialnye-osnovy-kooperacii.html>
5. Геец В.М. О будущем социального государства. *Мир перемен*. 2013. № 4. С. 102—115.

6. Артеменко І.А., Артеменко А.В. Етична економія М.І. Туган-Барановського і економічна етика постсоціалістичного та світового господарства. У: М.І. Туган-Барановський: творча спадщина та сучасна економічна наука. Матеріали міжн. наук.-практ. конф. до 150-річчя з дня народження М.І. Туган-Барановського (15—16 жовтня 2015 р.). Відп. ред. О.І. Давидов. Харків, ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2015. С. 302—310. URL: <http://dspace.puet.edu.ua/bitstream/123456789/3058/1/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BA%D0%B0.pdf>
7. Хоманн К., Бломе-Дрез Ф. Экономическая этика и этика предпринимательства. Пер. С. Курбатовой, К. Костюка. Геттинген, Цюрих, Vandenhoeck & Ruprecht, 1992. URL: http://krotov.info/lib_sec/22_h/hom/an0.htm
8. Mlachila M., Tapsoba R., Tapsoba S. A Quest for Quality. High growth alone will not improve social conditions. *Finance & Development*. 2015. June. Vol. 52 (2). P. 14—17. URL: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2015/06/mlachila.htm> (дата звернення: 25.04.2022).
9. Геєць В.М. Соціалізація і її успішність у моделі досягнення розвитку соціального світу. *Економічна теорія*. 2021. № 4. С. 5—40. <https://doi.org/10.15407/etet2021.04.005>
10. Бурлай Т. Політика соціальної якості в контексті Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. *Економіка і прогнозування*. 2015. № 4. С. 81—95. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/econprog_2015_4_8
11. Neesham C., Tache I. Is there an East-European social model? *International Journal of Social Economics*. 2010. Vol. 37(5). No. 4. P. 344—360. <https://doi.org/10.1108/03068291011038936>
12. Бурлай Т.В. Приоритетные направления перехода к политике социального качества в Украине. У: М.І. Туган-Барановський: творча спадщина та сучасна економічна наука. Матеріали міжн. наук.-практ. конф. до 150-річчя з дня народження М.І. Туган-Барановського (15—16 жовтня 2015 р.). Відп. ред. О.І. Давидов. Харків, ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2015. С. 310—316. URL: <http://dspace.puet.edu.ua/bitstream/123456789/3058/1/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BA%D0%B0.pdf>
13. Біль М.М. Внутрішньо переміщені особи: виклики і загрози, вплив на соціальну інфраструктуру та політика підтримки. Науково-аналітична записка Інституту регіональних досліджень імені М.І. Долишнього НАН України. Львів, 2022.
14. Фоміна О.О. Нематеріальні рушійні сили суспільного розвитку. У: М.І. Туган-Барановський: творча спадщина та сучасна економічна наука. Матеріали міжн. наук.-практ. конф. до 150-річчя з дня народження М.І. Туган-Барановського (15—16 жовтня 2015 року). Відп. ред. О.І. Давидов. Харків, ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2015. С. 421—424. URL: <http://dspace.puet.edu.ua/bitstream/123456789/3058/1/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BA%D0%B0.pdf>

Надійшла 13.06.2022

Прорецензована 17.06.2022

Підписана до друку 20.06.2022

REFERENCES

1. Laurent J.G., van der Maeson L., Walters A.C. Indicators of Social Quality: Outcomes of the European Scientific Network. *European Journal of Social Quality*, 2005, Vol. 5, No. 1/2, pp. 8–24. <https://doi.org/10.3167/146179105780337431>
2. Beck W., van der Maeson L., Thomas F., Walters A. Social Quality: a Vision for Europe. Hague, Netherlands, Kluwer Law International, 2001.
3. Slyusarevskyy M. Socio-psychological state of Ukrainian society during the full-scale Russian invasion: urgent challenges and answers. Scientific report at the meeting of the Presidium of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, April 21, 2022. *Herald of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine*, 2022, No. 4 (1), available at: <https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/254/305> [in Ukrainian].
4. Tugan-Baranovskiy M.I. Social foundations of cooperation. 1989, available at: <https://altairbook.com/books/2588197-socialnye-osnovy-koooperacii.html> [in Russian].
5. Heyets V.M. On the future of the welfare state. *World of Changes*, 2013, No. 4, pp. 102–115 [in Russian].
6. Artemenko I.A., Artemenko A.V. Ethical economy of M.I. Tugan-Baranovskiy and the economic ethics of the post-socialist and world economy. In: M.I. Tugan-Baranovskiy: intellectual heritage

- and modern economics. Proc. International Scientific and Practical Conference dedicated to the 150th anniversary of M.I. Tugan-Baranovskyi (15-16 October 2015). Ed. O.I. Davydov. Kharkiv, 2015, pp. 302-310, available at: <http://dspace.puet.edu.ua/bitstream/123456789/3058/1/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BA%D0%B0.pdf> [in Ukrainian].
7. Homann K., Blome-Drees F. Economic and business ethics. Gottingen, Zurich, Vandenhoeck & Ruprecht, 1992, available at: http://krotov.info/lib_sec/22_h/hom/an0.htm [in Russian].
 8. Mlachila M., Tapsoba R., Tapsoba S. A Quest for Quality. High growth alone will not improve social conditions. *Finance & Development*, 2015, Vol. 52 (2), pp. 14-17, available at: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2015/06/mlachila.htm> (accessed on: 25.04.2022).
 9. Heyets V.M. Socialization and its success in the model of achieving the development of the social world. *Economic Theory*, 2021, No. 4, pp. 5-40. <https://doi.org/10.15407/et2021.04.005> [in Ukrainian].
 10. Burlay T. Social quality policy in the context of the association agreement between Ukraine and EU. *Economy and Forecasting*, 2015, No. 4, pp. 81-95, available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/econprog_2015_4_8 [in Ukrainian].
 11. Neesham C., Tache I. Is there an East-European social model? *International Journal of Social Economics*, 2010, Vol. 37(5), No. 4, pp. 344-360. <https://doi.org/10.1108/03068291011038936>
 12. Burlay T.V. Priority directions of transition to social quality policy in Ukraine. In: M.I. Tugan-Baranovskyi: intellectual heritage and modern economics. Proc. International Scientific and Practical Conference dedicated to the 150th anniversary of M.I. Tugan-Baranovskyi (15-16 October 2015). Ed. O.I. Davydov. Kharkiv, 2015, pp. 310-316, available at: <http://dspace.puet.edu.ua/bitstream/123456789/3058/1/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BA%D0%B0.pdf> [in Russian].
 13. Bil M.M. Internally displaced persons: challenges and threats, impact on social infrastructure and support policy. Lviv, 2022 [in Ukrainian].
 14. Fomina O.O. Intangible driving forces of social development. In: M.I. Tugan-Baranovskyi: intellectual heritage and modern economics. Proc. International Scientific and Practical Conference dedicated to the 150th anniversary of M.I. Tugan-Baranovskyi (15-16 October 2015). Ed. O.I. Davydov. Kharkiv, 2015, pp. 421-424, available at: <http://dspace.puet.edu.ua/bitstream/123456789/3058/1/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BA%D0%B0.pdf> [in Ukrainian].

Received on June 13, 2022

Reviewed on June 17, 2022

Signed for printing on June 20, 2022

Valeriy Heyets, Dr. Sci. (Econ.), Prof., Academician of the NAS of Ukraine,
Honored Worker of Science and Technology of Ukraine,
Editor-in-Chief of the journal 'Economy of Ukraine',
Director of the Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine
26, Panasa Myrnoho St., Kyiv, 01011, Ukraine
Viktoriia Blyzniuk, Dr. Sci. (Econ.), Head of the Department of Socio-Economic Problems
Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine
26, Panasa Myrnoho St., Kyiv, 01011, Ukraine
Olena Nykyforuk, Dr. Sci. (Econ.),
Head of the Department of the Development of Industrial Infrastructure
Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine
26, Panasa Myrnoho St., Kyiv, 01011, Ukraine

TOPICAL ASPECTS OF SOCIAL QUALITY POLICY IN THE POST-CONFLICT ECONOMY OF UKRAINE

Change in the quality of life of every Ukrainian in the new reality requires a rethinking of the scientific content of the social quality concept in a post-conflict economy. Its reformatting is due to profound changes in the social and economic life of mankind, which is being transformed under the influence of armed conflicts, large-scale terrorist acts, the COVID-19 pandemic, and con-

tinuous environmental pollution. In the last decade, there was a tendency towards intensification of violence on the planet, as evidenced by the number of military conflicts. The global nature of the conflictness development raises the problem of the social quality concept with all its basic components for the post-war reconstruction of society in countries affected by armed aggression.

Given the significant difference in conditions and factors that traditionally determine European practice, the realization of the social quality concept in post-war socioeconomics will involve both the traditional participation of state in social life and ensuring the social quality in postwar society, which has undergone significant transformations during armed conflict, and active participation of particular individuals in the process.

From the initial stage of reconstruction of the socio-economic space in the post-war period on the basis of social quality, it is necessary to respect fundamental social rights defined in the European Social Charter as amended in 1996. To prevent the growth of poverty and marginalization of populace in the post-war period of reconstruction and restructuration of socio-economic space, it is important to involve mechanisms aimed at achieving social equality on the basis of solidarity and subsidiarity as social values common with the EU.

Given the nature and role of social quality as one of the important mechanisms for socio-economic revival and restructuration in the post-war period, it is necessary to change the interpretation of the very concept of social quality in accordance with its intangible components related to the specifics of the national psyche and historical peculiarities that manifest themselves most strongly in conditions of war.

Keywords: *social quality; state policy for social quality; emergency; post-war reconstruction; socio-economic recovery; spiritual values; migration; labor market.*

<https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.06.023>

УДК 334.502/504

JEL: Q57, P25, R38

В.А. УСТИМЕНКО, д-р юрид. наук, проф., член-кореспондент НАН і НАПрН України, заслужений юрист України, член Президії НАН України
вул. Володимирська, 54, 01030, Київ, Україна
e-mail: v.a.ustymenko@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1094-422X>

О.В. ТАРАСЕВИЧ, д-р екон. наук, доц.,
завідувачка відділу економіко-правових проблем містознавства
ДУ «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Макутова НАН України»
вул. Марії Капніст, 2, 03057, Київ, Україна
e-mail: Tarasevych@nas.gov.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6016-3608>

Р.С. КІРІН, д-р юрид. наук, доц., провідний науковий співробітник відділу економіко-правових проблем містознавства
ДУ «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Макутова НАН України»
вул. Марії Капніст, 2, 03057, Київ, Україна
e-mail: kirinrs62@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0089-4086>

Є.С. ГРАДОБОВЕВА, канд. екон. наук, старший науковий співробітник відділу економіко-правових проблем містознавства
ДУ «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Макутова НАН України»
вул. Марії Капніст, 2, 03057, Київ, Україна
e-mail: gradeliz81@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1086-8159>

ЕКОНОМІКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УРБООЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ: СВІТОВИЙ ДОСВІД І ВИСНОВКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Досліджено наявне нормативно-правове і економічне забезпечення системи екологічної безпеки міст (урбоекотологічної безпеки), сформоване на міжнародному та європейському рівнях. Проаналізовано світовий досвід з повоєнного відновлення екологічної безпеки міст, що зазнали мілітарного впливу. Сформовано пропозиції щодо адаптації світового досвіду економіко-правового забезпечення відновлення і зміцнення урбоекотологічної безпеки в умовах глобалізації, суспільних трансформацій та мілітарного впливу для впровадження в українських містах.

Ключові слова: урбоекотологічна безпека; безпека міст; мілітарний вплив; навколишнє природне середовище; повоєнне відновлення довкілля.

Ц и т у в а н н я: Устименко В.А., Тарасевич О.В., Кірін Р.С., Градобовева Є.С. Економіко-правовий вимір забезпечення урбоекотологічної безпеки: світовий досвід і висновки для України. *Економіка України*. 2022. № 6. С. 23—40. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.06.023>

Минуло три роки з дня набрання чинності новітньою Стратегією державної екологічної політики України¹ (далі — Закон № 2697-VIII), у якій зазначено, що процеси глобалізації та суспільних трансформацій посилили пріоритетність збереження довкілля, а отже, потребують від держави вжиття термінових заходів. Забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, згідно із Законом України № 2697-VIII, виступають одними з основних засад державної екологічної політики країни, тоді як ключовим інструментом її реалізації є законодавство України у сфері охорони навколишнього природного середовища, адаптоване до законодавства Європейського Союзу і спрямоване на досягнення національних пріоритетів, а також забезпечення його наближення до відповідних директив ЄС, упровадження багатосторонніх екологічних угод (конвенцій, протоколів тощо), стороною яких є Україна. Утім, досягнення збалансованого (сталого) розвитку було неможливим через те, що еволюція економіки країни протягом тривалого часу супроводжувалася незбалансованою експлуатацією природних ресурсів, підпорядкованістю екологічних пріоритетів економічній доцільності, неврахуванням наслідків для довкілля в законодавчих і підзаконних нормативно-правових актах і обумовленою цим низькою пріоритетністю питань захисту довкілля та екологічної безпеки в більшості населених пунктів, насамперед промислово розвинутих і монофункціональних міст. Як наслідок, рівень екологічної небезпеки великої кількості українських міст, стан довкілля яких уже протягом багатьох років поспіль характеризується вкрай негативними показниками, викликає занепокоєння як владних структур усіх рівнів, власне, містян і громадськості, так і міжнародних партнерів країни. Особливо катастрофічними для довкілля ряду українських міст стали наслідки збройної агресії Російської Федерації. Усе це посилює актуальність для України проблематики забезпечення і зміцнення урбоекотологічної безпеки на базі економіко-правового аналізу відповідного світового досвіду і оцінки можливостей його адаптації та використання.

На підтвердження такої позиції свідчить і визнання високого рівня ризиків для природних екосистем і здоров'я населення, інших проблем у екологічній сфері викликами і загрозами національній безпеці України, що зумовлені: 1) значним забрудненням навколишнього природного середовища через техногенне навантаження; 2) нераціональним використанням природно-ресурсного потенціалу; 3) значними обсягами накопичених в Україні відходів; 4) загостренням екологічних і техногенних проблем у районах, прилеглих до зони конфлікту на Донбасі (наразі територіальне охоплення зазначеного пункту значно розширене і нині включає низку міст і населених пунктів на територіях регіонів країни, що зазнали збройної агресії РФ); 5) недостатнім рівнем адаптаційних можливостей галузей економіки, систем життєзабезпечення до негативних процесів зміни клімату; 6) неналежним станом системи державного моніторингу навколишнього природного середовища, єдиної державної системи захисту².

¹ Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року. Закон України № 2697-VIII від 28.02.2019 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 16. Ст. 70.

² Про виклики і загрози національній безпеці України в екологічній сфері та першочергові заходи щодо їх нейтралізації. Рішення Ради національної безпеки і оборони Украї-

**Комплексний індекс забруднення атмосферного повітря (КІЗА)
10 найбільш забруднених міст України у 2019-му — I півріччі 2021 р.**

Міста	КІЗА		
	2019	2020	2021 (I півріччя)
Маріуполь	17,9	15,7	13,7
Дніпро	17,2	14,1	11,0
Одеса	14,4	12,7	11,8
Кам'янське	14,3	14,8	13,7
Кривий Ріг	12,7	13,8	10,8
Київ	9,3	9,2	9,2
Миколаїв	13,3	8,7	8,5
Запоріжжя	7,9	7,8	7,8
Херсон	10,3	8,1	7,5
Краматорськ	7,5	7,5	6,8

Джерело: складено авторами за: Огляд стану забруднення навколишнього природного середовища на території України за I півріччя 2021 року (за даними мережі спостережень Національної гідрометслужби України). Центральна геофізична обсерваторія імені Бориса Срезневського, 2022. URL: <http://cgo-sreznevskiy.kyiv.ua/data/ukr-zabrud-viz-1/oglyad-stanu-zabrudnennya-za--pivrichchya-2021-sayt.pdf>; Огляд стану забруднення навколишнього природного середовища на території України за даними спостережень гідрометеорологічних організацій у 2020 році. Центральна геофізична обсерваторія імені Бориса Срезневського, 2021. URL: <http://cgo-sreznevskiy.kyiv.ua/data/ukr-zabrud-viz-1/oglyad-stanu-zabrudnennya-2020-sayt.pdf>; Огляд стану забруднення навколишнього природного середовища на території України за даними спостережень гідрометеорологічних організацій у 2019 році. Центральна геофізична обсерваторія імені Бориса Срезневського, 2020. URL: http://cgo-sreznevskiy.kyiv.ua/index.php?fn=u_zabrud&f=ukraine

Отже, **мета статті** — проаналізувати економіко-правові аспекти світового досвіду щодо забезпечення, відновлення і зміцнення урбоекологічної безпеки в умовах глобалізації, суспільних трансформацій та мілітарного впливу на довкілля і визначити можливості його адаптації для впровадження в українських містах.

Відповідно до ст. 50 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» (далі — Закон № 1264-XII), екологічною безпекою «...є такий стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей»³. Міський рівень екологічної безпеки охоплює поняття «урбоекологічна безпека».

У першому розділі Закону України № 2697-VIII, присвяченому аналізу існуючих проблем і сучасного стану довкілля в Україні, особливу увагу приділено забрудненню атмосферного повітря великих міст і промислових регіонів, яке, незважаючи на певний спад виробництва в країні, зберігається протягом багатьох років поспіль на стабільно високому рівні (табл.). Крім

ни від 23.03.2021 р. (введено в дію Указом Президента України № 111/2021 від 23.03.2021 р.). *Офіційний вісник України*. 2021 р. № 26. Ст. 1249.

³ Про охорону навколишнього природного середовища. Закон України № 1264-XII від 25.06.1991 р. (із змінами). *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 41. Ст. 546.

того, українськими містами у водні об'єкти скидаються неочищеними значні обсяги стічних вод. Так, перша трійка зазначених у табл. обласних центрів і відповідні регіони «лідирують» за показником обсягу скидання забруднених стічних вод, що, за підсумками 2020 р., сягнуло, зокрема, у Дніпропетровській області 127,7 млн м³ (або 22,6% від загального обсягу скидів в області), Донецькій — 76,4 млн м³ (7,1%), Одеській — 24,5 млн м³ (16,4%)⁴. За даними спостережень, у 2020 р. в Маріуполі та Краматорську Донецької області найбільш забрудненими виявились і ґрунти⁵.

Більшість міст стикаються також із значними труднощами в управлінні твердими відходами, що обумовлено як недостатнім рівнем фінансування цього сектору, так і недосконалістю відповідного законодавства та інституційною неспроможністю. У 2020 р. обсяги утворення відходів в Україні збільшилися порівняно з 2019 р. на 21 млн т⁶. Максимальне техногенне навантаження в територіальному розрізі традиційно припадає на міста промислово розвинутих регіонів: у 2020 р. найбільша кількість відходів утворилась у Дніпропетровській (57,13%), Полтавській (22,07%), Кіровоградській (8,47%) і Донецькій (5,98%) областях, тоді як на решту областей припало 6,35% від загального обсягу утворення відходів⁷. При цьому, зважаючи на триваючу збройну агресію РФ проти України, окреслені проблеми у сфері поводження з відходами українських міст і відповідні показники, що характеризують її стан, у найближчій і середньостроковій перспективі, на жаль, матимуть негативну тенденцію до стрімкого погіршення. Адже в ряді міст (зокрема, Києві, Бучі, Волновасі, Ворзелі, Гостомелі, Ірпені, Маріуполі, Харкові, Чернігові тощо) до традиційних промислових і побутових відходів наразі додалися ще й так звані «мілітаристські» відходи (утворені внаслідок військових дій і озброєного протистояння) — залишки військової техніки, зруйнованих будівель, споруд і елементів інфраструктури, утилізація яких пов'язана із залученням додаткових потужностей і неможлива без попереднього розмінування території та її очищення від боєприпасів, що не розіралися [1, с. 13]. Значних пошкоджень і руйнувань також зазнали транспортні магістралі та міська інфраструктура з обслуговування населення в плані збирання й вивезення твердих побутових відходів, що, звісно ж, справляє негативний вплив на стан відповідної сфери, унеможливаючи її безперебійне функціонування, і в цілому призводить до значного погіршення стану довкілля міст і населених пунктів на територіях, що зазнали збройної агресії РФ. Крім того, унаслідок безконтрольного пересування російської військової техніки через зону відчуження ЧАЕС без належних заходів знезараження доволі частими є факти радіаційного забруднення.

Щодня наслідками вторгнення Російської Федерації в Україну стають численні та масштабні пошкодження інфраструктури в містах, що, у свою

⁴ Національна доповідь про якість питної води та стан питного водопостачання в Україні у 2020 році. Міністерство розвитку громад та територій України. Київ, 2021. 385 с. URL: https://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2022/01/2021_naczdopovid-za-2020.pdf

⁵ Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2020 році. Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України. 2022. 420 с. URL: [https://mepr.gov.ua/files/docs/Zvit/2022/Національна%20Доповідь%202020%20\(2\).pdf](https://mepr.gov.ua/files/docs/Zvit/2022/Національна%20Доповідь%202020%20(2).pdf)

⁶ Там само. С. 275.

⁷ Там само.

чергу, призводить до виникнення загроз їх екологічній безпеці, включаючи, зокрема:

- загрозу аварійного забруднення річок (які є джерелами води як для промислових підприємств, так і для підприємств міського господарства, що надають житлово-комунальні послуги, у тому числі містянам) через завдану шкоду системам водопостачання, водовідведення і водогосподарській інфраструктурі та комунікаціям міст і населених пунктів України;
- загрозу локального (але вельми відчутного за своїми наслідками) забруднення підземних і поверхневих вод унаслідок масштабних розливів нафтопродуктів з підірваних резервуарів та від знищеної техніки, а також через інші бойові дії;
- загрозу радіаційної небезпеки внаслідок зростання ймовірності аварій на об'єктах атомної енергетики через триваючі активні бойові дії у містах розташування і прилеглих регіонах;
- загрозу забруднення повітря через пожежі, викликані обстрілами;
- загрозу забруднення ґрунтів знищеною військовою технікою і боеприпасами, розірваними ракетами і авіабомбами, хімічними речовинами (у тому числі важкими металами), а також забруднення, порушення й втрати земельного фонду внаслідок використання агресором снарядів з білим фосфором, що заборонено Женевською конвенцією про захист жертв війни 1977 р.;
- ризик зростання ймовірності руйнування хвосто- і шламосховищ, сміттєзвалищ, що загрожує забрудненням водойм і виникненням надзвичайних ситуацій у містах і регіонах тощо⁸.

Отже, навколишнє природне середовище міст України зазнає значного антропогенного навантаження, що вимагає від владних структур усіх рівнів прийняття ефективних рішень і реалізації відповідних їм практичних кроків з удосконалення економіко-правового забезпечення та зміцнення екологічної безпеки міст, а також усунення руйнівних для їх довкілля наслідків збройної агресії РФ з використанням дієвих механізмів і ефективного інструментарію екологізації усіх сфер міської економіки і життєдіяльності міст у цілому з урахуванням відповідного позитивного світового досвіду.

СУЧАСНЕ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ УРБОЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Цього року виповнюється півстоліття з моменту прийняття Стокгольмської декларації з довкілля (Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment Stockholm)⁹ — базового акта міжнародного екологічного права, 15-й принцип якої полягає в необхідності таких планування населених пунктів і урбанізації, щоб уникнути негативних наслідків для довкілля та отримати максимальну користь від соціального й економічного розвитку.

⁸ Дайджест ключових наслідків російської агресії для українського довкілля за 4—10 травня 2022 року. Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України. 2022. 12 трав. URL: <https://mepr.gov.ua/news/39210.html>

⁹ Декларація Конференції Організації Об'єднаних Націй з проблем оточуючого людину середовища. Міжнародний документ ООН від 16.06.1972 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_454#Text

З прийняттям Програми ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП) (United Nations Environment Programme — UNEP) екологічні питання стали невід’ємним аспектом діяльності всієї системи ООН, спрямованої на розв’язання найгостріших проблем сучасної екологічної кризи і забезпечення природоохоронного компоненту сталого розвитку. Проте обговорення питань екологічної безпеки на міжнародному рівні почалося лише в 1992 р. на Конференції ООН з навколишнього середовища й розвитку, яка відбулась у Ріо-де-Жанейро. Серед принципів прийнятої декларації (Rio Declaration on Environment and Development, 1992)¹⁰ є положення, які лише опосередковано торкаються права містян на безпечне для життя і здоров’я довкілля і на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди, як-от: а) екологічні питання найефективніше вирішуються на відповідному рівні за участю всіх зацікавлених громадян; б) на національному рівні кожна людина повинна мати відповідний доступ до інформації щодо навколишнього середовища, яка є в розпорядженні державних органів, включаючи інформацію про небезпечні матеріали і діяльність у їхніх громадах, і можливість брати участь у процесах прийняття рішень; в) держави розвивають і заохочують поінформованість і участь населення шляхом широкого надання інформації; г) забезпечується ефективна можливість використовувати судові та адміністративні процедури, включаючи відшкодування і засоби судового захисту.

З наукових позицій міжнародний рівень права екологічної безпеки розглядали представники як міжнародного й екологічного права, так і вчені екологи та економісти. Зокрема, слід виокремити праці таких відомих науковців, як В.І. Андрейцев, Г.І. Балюк, В.М. Геець, О.Б. Загурський, Ю.А. Краснова, О.П. Лотуш, Г.О. Обиход, М.А. Хвесик, Д.В. Якушев та інші.

Так, М.А. Хвесиком і Г.О. Обиход проаналізовано специфіку глобальних, регіональних і місцевих екологічних небезпек і на цьому ґрунті сформовано методичні підходи до просторового виміру екологічної безпеки в умовах глобалізації світової економіки [2]. Окремі дослідження В.М. Гейця присвячено розробленню заходів для досягнення сталого розвитку в контексті запобігання змінам клімату, забезпечення поступового переходу до низьковуглецевого розвитку за умови економічної, енергетичної та екологічної безпеки, зокрема, заходів і ринкових механізмів із скорочення викидів парникових газів і шкідливих речовин, зниження вуглецемісткості ВВП, зменшення негативного впливу енергетики на навколишнє природне середовище [3]. Досліджуючи джерела міжнародно-правового регулювання забезпечення екологічної безпеки, Ю.А. Краснова запропонувала таку їх класифікацію: 1) акти щодо забезпечення глобальної екологічної безпеки, відвернення катастроф загальнопланетарного масштабу; 2) акти щодо попередження транскордонного впливу діяльності під юрисдикцією та контролем однієї держави на довкілля інших держав; 3) акти щодо забезпечення екологічної безпеки певних регіонів; 4) акти міжнародного права, якими запроваджуються механізми гарантування екологічної безпеки [4, с. 99]. О.Б. Загурським розглянуто міжнародні стандарти забезпечення екологіч-

¹⁰ Декларація Ріо-де-Жанейро щодо навколишнього середовища та розвитку. Міжнародний документ ООН від 14.06.1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_455#Text

ної безпеки і досліджено правову природу екологічної політики в контексті забезпечення екологічної безпеки [5].

Таким чином, слід зазначити, що в наведених і багатьох інших наукових результатах досліджень і змісті міжнародних документів акцент зроблений, головним чином, на загальних питаннях міжнародно-правового регулювання екологічної безпеки, проте відносини урбоекологічної безпеки розглядаються вкрай обмежено й переважно опосередковано, що актуалізує необхідність пошуків у цьому напрямі. Головна причина такої ситуації полягає в тому, що нині інтерес дослідників зосереджується окремо або на міжнародно-правовому забезпеченні екологічної безпеки, або на регламентації відносин містобудування. Водночас бракує комплексних досліджень проблем екологічної безпеки урбанізованих утворень, хоча при цьому загальновідомо, що саме високоурбанізовані райони, міські агломерації та великі промислові міста були, є і залишаться основними центрами зосередження екологічних проблем в Україні.

Водночас, усвідомлюючи закономірність концентрації екологічних проблем у містах, агломераціях та інших урбанізованих утвореннях і пов'язану з цим вельми високу ймовірність виникнення ризиків загроз їх екологічній безпеці, Генеральна Асамблея ООН 23 грудня 2016 р. ухвалила Габітат III (Habitat III, United Nations Conference on Housing and Sustainable Urban Development, 2016)¹¹. У Новій програмі розвитку міст (New Urban Agenda) крім специфічних технократичних рішень для економіки й управління викладено ідеологічну основу, сформовану навколо кількох ключових ідей — демократичний розвиток і повага до прав людини, зв'язок між довкіллям і урбанізацією, безпека для всіх, хто живе в містах, зменшення ризиків і міська стійкість, створення глобального механізму моніторингу для відстеження всіх цих питань і проблем. Крім того, у програмі визнаються тренди в урбанізації, що полягають у перетворенні міст на мегарегіони, міські коридори і міста-регіони, за одночасного визнання, що міста і метрополії, переважно столичні, є основними драйверами національних економік.

Слід також виокремити одну з Цілей сталого розвитку до 2030 р.¹², а саме Ціль 11 — забезпечення відкритості, безпеки, життєстійкості й екологічної стійкості міст, інших населених пунктів, про підтримку якої наголошено в Указі Президента України¹³. Її суть полягає в тому, що досягнення безпеки і сталого розвитку міст означає: забезпечення безпечним і доступним житлом; модернізацію нетрів; інвестиції у громадський транспорт; створення зелених громадських територій; удосконалення міського планування і управління в такий спосіб, який одночасно забезпечуватиме інклюзивність і загальну рівноправну участь.

¹¹ The New Urban Agenda was adopted at the United Nations Conference on Housing and Sustainable Urban Development (Habitat III) in Quito, Ecuador, 20 October 2016. In: New Urban Agenda. United Nations, 2017. 66 p. URL: <http://uploads.habitat3.org/hb3/NUA-English.pdf>

¹² URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A6%D1%96%D0%BB%D1%96_%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%BA%D1%83

¹³ Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року. Указ Президента України № 722/2019 від 30.09.2019 р. *Офіційний вісник України*. 2019. № 79. Ст. 2712.

СУЧАСНЕ ЄВРОПЕЙСЬКО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ УРБООЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

З початку 1970-х років екологічна політика ЄС формується в програмах дій у галузі охорони навколишнього природного середовища.

Наразі Восьма така програма дій визначає напрям європейської екологічної політики на період до 2030 р. Метою проекту є прискорення переходу до кліматично нейтральної, ресурсоефективної, стійкої економіки, у рамках якої планеті повертається більше ресурсів, ніж споживається. У ньому стверджується, що благополуччя і процвітання людини залежать від здоров'я екосистем, у межах яких вона здійснює свою діяльність. У ньому також закріплено шість першочергових завдань, що базуються на цілях Європейського зеленого курсу (ЄЗК)¹⁴, серед яких є й ті, що певною мірою стосуються урбоекотологічної безпеки: зниження екологічного і кліматичного навантаження; усунення зв'язку між економічним зростанням, використанням ресурсів і погіршенням стану навколишнього природного середовища; прагнення до нульового забруднення, у тому числі повітря, води й ґрунту; тощо.

Право і спроможність органів місцевого самоврядування в межах закону здійснювати регулювання і управління значною часткою публічних справ, під власну відповідальність, у інтересах місцевого населення, відповідно до ч. 1 ст. 3 Європейської хартії місцевого самоврядування (European Charter of Local Self-Government, 1985)¹⁵, означає місцеве самоврядування. Для України однією з головних нерозв'язаних урбаністичних проблем залишається приведення законодавства і практики роботи у відповідність із сучасними стандартами, що дадуть розробникам планів на місцевому рівні більший простір для маневру в управлінні розвитком¹⁶. Саме цей принцип став одним з необхідних вихідних матеріалів для таких урбаністичних хартій:

- Європейської хартії міст — I (European Urban Charter, 1992)¹⁷, яка надає низку універсальних керівних принципів і набір методологічних підходів щодо вдосконалення якості життя в європейських містах з акцентом у тому числі на незабруднене й здорове навколишнє середовище, охорону природи і природних ресурсів, управління місцевими природними ресурсами й активами місцевими органами влади та їх використання в раціональний, дбайливий, ефективний і справедливий спосіб на благо всіх громадян;

- Європейської хартії міст — II (European Urban Charter II. Manifesto for a new urbanity, 2008)¹⁸, у якій стосовно міського середовища серед іншого зазна-

¹⁴ The European Green Deal. *European Commission*. 2020. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52019DC0640> (дата звернення: 23.05.2022).

¹⁵ Європейська хартія місцевого самоврядування. Міжнародний документ Ради Європи від 15.10.1985 р. (ратифікована Законом України № 452/97-ВР від 15.07.1997 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text (дата звернення: 23.05.2022).

¹⁶ Україна. Огляд процесів урбанізації. Міжнародний банк реконструкції та розвитку/Світовий банк, 2015. 218 с. URL: https://city2030.org.ua/sites/default/files/documents/Urban%20Review%20UA_0.pdf

¹⁷ European Urban Charter. A. The European Declaration of Urban Rights. B. The European Urban Charter. Strasbourg, 1992. URL: <https://rm.coe.int/168071923d> (дата звернення: 23.05.2022).

¹⁸ European Urban Charter II. Manifesto for a new urbanity. Adopted by the Congress on the occasion of its 15th Plenary Session in Strasbourg on 29 May 2008. URL: <https://rm.coe.int/european-urban-charter-ii-manifesto-for-a-new-urbanity/168071a1b5> (дата звернення: 23.05.2022).

чено, що основною причиною погіршення навколишнього природного середовища міст є розширення їх територій, яке зазвичай супроводжується функціональною енергомісткою спеціалізацією з відповідним зменшенням екологічного капіталу міст і збільшенням шкоди — це політика, яка не має майбутнього;

- Ольборзької хартії «Міста Європи на шляху до сталого розвитку» (Aalborg Charter «Cities of Europe on the Road to Sustainable Development», 1994) та Ольборзьких зобов'язань (Aalborg Commitments, 2004)¹⁹, де наголошено на необхідності запобігання токсикації екосистем, а також глибокого альтернативного розуміння міського середовища як енергетичної системи;

- Лейпцизької хартії «Міста Європи на шляху сталого розвитку» (Leipzig Charter on Sustainable Development of European cities, 2007)²⁰ і Нової Лейпцизької хартії «Трансформаційна сила міст для загального блага» (The New Leipzig Charter «The transformative power of cities for the common good», 2020)²¹, де необхідність сталого перетворення підкреслюється Порядком денним сталого розвитку на період до 2030 р. (The 2030 Agenda for Sustainable Development), зокрема, Ціллю сталого розвитку 11 — зробити міста інклюзивними, безпечними, стійкими і сталими, Новим міським порядком денним (New City Agenda), Паризькою кліматичною угодою (Paris Agreement, 2015) та Європейським зеленим курсом. Мета останнього — зробити Європу першим кліматично нейтральним континентом у світі, а Нова Лейпцизька хартія забезпечує політичну основу для уявлення й реалізації цих європейських і глобальних угод на міському рівні.

Наразі в ЄС запроваджується ціла низка ініціатив для підтримки місцевих і регіональних органів влади, які хочуть бути активними в реалізації Європейського зеленого курсу. Ідеться, зокрема, про Угоду мерів, Угоду зелених міст, Виклик для 100 розумних міст, Декларацію європейських міст з циклічною економікою, Платформу справедливого переходу тощо. У червні 2020 р. Комітет регіонів ЄС створив нову робочу групу «Зелений курс іде на місцевий рівень» (Green Deal Going Local)²² з метою гарантування безпосередньої участі міст і регіонів ЄС у визначенні, реалізації та оцінюванні численних ініціатив, передбачених ЄЗК.

Нарешті, слід урахувувати й положення Угоди про асоціацію України з ЄС²³, відповідно до ст. 361 якої співробітництво має на меті збереження, захист, поліпшення і відтворення якості навколишнього природного середо-

¹⁹ Charter of European Cities & Towns Towards Sustainability. Approved by the participants at the European Conference on Sustainable Cities & Towns in Aalborg, Denmark on 27 May 1994. Aalborg Charter. URL: <http://portal.uur.cz/pdf/aalborg-charter-1994.pdf>

²⁰ Лейпцизька хартія «Міста Європи на шляху сталого розвитку». Асоціація міст України. Офіційний сайт. 2022. URL: https://2.auc.org.ua/sites/default/files/leypczka_hartiya.pdf (дата звернення: 23.05.2022).

²¹ The New Leipzig Charter «The transformative power of cities for the common good». Adopted at the Informal Ministerial Meeting on Urban Matters on 30 November 2020. URL: https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/brochure/new_leipzig_charter/new_leipzig_charter_en.pdf

²² Європейський Зелений Курс. Представництво України при Європейському Союзі. 2021. 15 квіт. URL: <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/posolstvo/galuzeve-spivrobitnictvo/klimat-yevropejska-zelena-ugoda> (дата звернення: 23.05.2022).

²³ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (ратифікована Законом України № 1678-VII від 16.09.2014 р.). Офіційний вісник України. 2014. № 75. Т. 1. Ст. 2125.

вища, захист громадського здоров'я, розсудливе й раціональне використання природних ресурсів і заохочення на міжнародному рівні заходів, спрямованих на вирішення регіональних і глобальних проблем навколишнього середовища (*inter alia*) у такій сфері, як міське середовище.

СВІТОВИЙ ДОСВІД З ВІДНОВЛЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ МІСТ, ЩО ЗАЗНАЛИ МІЛІТАРНОГО ВПЛИВУ

На окрему увагу заслуговує аналіз міжнародного і європейського досвіду з відновлення екологічної безпеки міст, що зазнали мілітарного впливу. Для України він має надзвичайно важливе значення, адже масштаби і характер знищення міського середовища і завданої шкоди докільню окремих населених пунктів країни внаслідок збройної агресії РФ за всіма існуючими показниками і критеріями є катастрофічними й безпрецедентними у вітчизняній історії.

За даними Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України²⁴, за більш як два місяці з початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну зафіксовано понад 200 випадків екоциду, спричиненого наслідками російської агресії. У територіальному розрізі найбільше випадків екологічного злочину виявлено на Київщині (34), Донеччині (27) та Дніпропетровщині (22).

Згідно із ст. 441 Кримінального кодексу України, під екоцидом розуміється: 1) масове знищення рослинного або тваринного світу; 2) отруєння атмосфери або водних ресурсів; 3) вчинення інших дій, що можуть призвести до екологічної катастрофи. З огляду на це, кожне влучення зброї у будь-який інфраструктурний об'єкт, природоцінні території є діями, спрямованими на знищення довкілля, збитки від яких уже обчислюються сотнями мільярдів гривень. Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України намагається отримати інформацію про всі негативні ситуації, що відбуваються у зв'язку з російською окупацією, розробляє нові методики, прораховує шкоду атмосферному повітрю, ґрунтам, природному заповідному фонду²⁵.

Єврокомісар з питань навколишнього середовища, Світового океану та рибальства В. Сінкявічюс вийшов з ініціативою залучити Україну до запусненої з 1992 р. великої міжнародної програми LIFE, яка має бюджет на 2021—2027 рр. понад 5,5 млрд євро²⁶. Слід звернути увагу, що ця програма є інструментом фінансування ЄС для захисту навколишнього середовища і кліматичних заходів, якому 21 травня 2022 р. виповнилося 30 років. Вона містить чотири нові підпрограми: природа й біорізноманіття, циркулярна економіка і якість життя, пом'якшення наслідків зміни клімату й адаптація, перехід до чистої енергії, які почнуть отримувати фінансування з 2022 р.²⁷ Отже, на нашу думку, доцільно доповнити Програму ЄС з фінансування захисту навколишнього середовища та кліматичних заходів на 2022—2027 рр.

²⁴ Російські війська вчинили понад 200 злочинів проти українського довкілля: найбільше — на Київщині та Донеччині. *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України*. 2022. 11 трав. URL: <https://mepr.gov.ua/news/39179.html>

²⁵ Там само.

²⁶ LIFE Programme: More than €290 million in EU funding for nature, environment and climate action projects. *European Commission*. 2021. Nov 25. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_21_6178 (дата звернення: 23.05.2022).

²⁷ Там само.

спеціальною підпрограмою для України «Повоєнне відновлення довкілля» (Postwar environmental restoration).

Людина і навколишнє природне середовище повинні бути позбавлені наслідків застосування ядерної та інших видів зброї масового знищення. Держави мають прагнути до якнайшвидшого досягнення домовленостей у відповідних міжнародних органах щодо ліквідації та повного знищення цих видів зброї. Такий зміст має Принцип 26 Декларації Конференції ООН з проблем оточуючого людину середовища (The Stockholm Declaration of the of the United Nations Conference on the Human Environment, 1972), прийнятої в Стокгольмі 16 червня 1972 р.²⁸ Саме її, серед інших міжнародних актів, покладено в основу іншого документа ООН — Конвенції про заборону військового або будь-якого ворожого використання засобів впливу на природне середовище (Environmental Modification Convention — ENMOD, 1977)²⁹, одним з головних меседжів якої, згідно із ст. 1, є зобов'язання кожної держави — учасниці цієї Конвенції не вдаватися до військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище, які мають широкі, довгострокові або серйозні наслідки, в якості способів руйнування, заподіяння шкоди або втрат будь-якій іншій державі-учасниці.

Зазначена Конвенція була підписана від імені СРСР 18 травня 1977 р., ратифікована Президією Верховної Ради СРСР 16 травня 1978 р. та Президією Верховної Ради УРСР (Указ від 25.05.1978 р. № 3415-IX) і відповідно до п. 3 ст. IX Конвенції набула чинності для СРСР 5 жовтня 1978 р. Враховуючи приписи ст. 6 і 7 Закону України «Про правонаступництво України»³⁰, можна констатувати, що, по-перше, Україна підтверджує свої зобов'язання за міжнародними договорами, укладеними Українською РСР до проголошення незалежності України, і, по-друге, Україна є правонаступницею прав і обов'язків за міжнародними договорами Союзу РСР, які не суперечать Конституції України та інтересам республіки. Аналогічні міжнародні зобов'язання щодо заборони військового чи будь-якого ворожого використання засобів впливу на довкілля України має і країна-агресор.

Виходячи з положень зазначеної Конвенції її держави-учасниці зобов'язуються консультуватися та співпрацювати одна з одною у вирішенні будь-яких питань, які можуть виникнути стосовно цілей або у зв'язку з виконанням положень цього документа. Такі консультації та співробітництво можуть здійснюватися також шляхом використання відповідних міжнародних процедур у рамках ООН і згідно з її Статутом, включаючи використання послуг відповідних міжнародних організацій і Консультативного комітету експертів. Передбачений цією Конвенцією механізм полягає в такому:

1) ООН протягом одного місяця після отримання прохання будь-якої держави-учасниці скликає Консультативний комітет експертів;

²⁸ Декларація Конференції Організації Об'єднаних Націй з проблем оточуючого людину середовища. Міжнародний документ Організації Об'єднаних Націй від 16.06.1972 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_454#Text

²⁹ Конвенція про заборону військового або будь-якого ворожого використання засобів впливу на природне середовище. Міжнародний документ Організації Об'єднаних Націй від 18.05.1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_258#Text

³⁰ Про правонаступництво України. Закон України № 1543-ХІІ від 12.09.1991 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 46. Ст. 617.

2) будь-яка держава-учасниця може призначити експерта в Консультативний комітет експертів, функції та правила процедури якого викладено в Додатку, що становить невід'ємну частину Конвенції;

3) Консультативний комітет експертів передає ООН документ, що підсумовує з'ясування фактичних обставин справи, який повинен включати всі подані під час його засідань точки зору та інформацію; ООН розсилає цей документ усім державам-учасницям;

4) будь-яка держава-учасниця, яка має підстави вважати, що будь-яка інша держава-учасниця діє з порушенням зобов'язань, які випливають з положень Конвенції, може подати скаргу до Ради Безпеки ООН;

5) така скарга має містити всю інформацію, що відноситься до справи, а також усі можливі докази, що підтверджують її обґрунтованість;

6) кожна держава-учасниця зобов'язується співпрацювати в проведенні будь-яких розслідувань, які можуть бути здійснені Радою Безпеки, відповідно до положень Статуту ООН, на підставі отриманої скарги; Рада Безпеки інформує держави-учасниці про результати розслідування;

7) кожна держава-учасниця зобов'язується надавати або підтримувати допомогу відповідно до положень Статуту ООН будь-якій державі-учасниці, яка звернеться з таким проханням, якщо Рада Безпеки прийме рішення про те, що такий учасник зазнав шкоди або, ймовірно, зазнає збитків унаслідок порушення Конвенції.

Проте, як стверджують у Міністерстві захисту довкілля та природних ресурсів України, у світовій практиці майже немає прикладів отримання відшкодування за збитки, завдані навколишньому природному середовищу в результаті воєнних дій. Утім, в даний час напроцьовуються механізми в межах загального кейсу Кабінету Міністрів, завдяки чому Україна може стати першою країною світу, яка отримає репарації за завдану довкіллю шкоду³¹. Так, наразі на базі Державної екологічної інспекції України працює відповідний штаб, метою якого є фіксування таких злочинів, у тому числі розрахунків завданих ними збитків. Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України також працює над оновленням запущеної до війни електронної платформи «Екосистема», у якій фіксуватимуться всі випадки пошкодження довкілля і відкриватиметься інформація про попередні розміри збитків, щоб згодом створити спільну базу³².

Слід зазначити, що в Україні ще у 2017 р. був прийнятий Порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права в Збройних Силах України³³, пунктом 41 гл. 2 розд. 1 якого до об'єктів, які перебувають під його захистом і напад на які заборонений, віднесено й природне середовище. Крім того, з метою запобігання заподіяння внаслідок воєнних дій великого і довгостро-

³¹ Вперше у світі: Україна може отримати репарації за шкоду екології. Рубрика *media-pishe*. 2022. 06 квіт. URL: <https://rubryka.com/2022/04/06/vpershe-u-sviti-ukrayina-mozhe-otrymaty-reparatsiyi-za-shkodu-ekologiyi/> (дата звернення: 23.05.2022).

³² Російські війська вчинили понад 200 злочинів проти українського довкілля: найбільше — на Київщині та Донеччині. Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України. 2022. 11 трав. URL: <https://mepr.gov.ua/news/39179.html>

³³ Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України. Наказ Міністерства оборони України № 164 від 23.03.2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text>

кового збитку природному середовищу для сторін, що воюють, зазначеним Порядком запроваджуються заборони й обмеження у виборі методів і засобів ведення воєнних дій, зокрема, забороняється застосовувати засоби впливу на природне середовище, який може мати довгострокові серйозні наслідки руйнування, запалювальні засоби проти цивільного населення і цивільних об'єктів, а також для знищення лісів та іншого виду рослинного покриву, за винятком випадків, зазначених в Основних вимогах Протоколу III «Про заборону або обмеження застосування запалювальної зброї» до Конвенції ООН 1980 р. «Про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію» (The United Nations Convention on Certain Conventional Weapons — CCW або CCWC, 1980)³⁴ (розд. VII).

Натомість, як зазначають експерти-екологи, наразі неможливо повністю оцінити вплив збройної агресії Російської Федерації на довкілля через брак точної інформації, оскільки, по-перше, збирання цих даних фахівцями є небезпечним унаслідок триваючих активних бойових дій, а, по-друге, не вся інформація може бути озвучена публічно з огляду на тактичні цілі. Хоча при цьому виокремлюються й прогнозуються такі наслідки збройної агресії, як: вплив на ландшафт; втрата біорізноманіття; пожежі в екосистемах через бойові дії; хімічне забруднення від обстрілів і ракет; забруднення ґрунтів і моря нафтопродуктами; наслідки від пожеж на промислових об'єктах; стічні води в Дніпрі. Крім того, наголошується і на інших аспектах, пов'язаних з наслідками бойових дій, як-от: використання значної кількості природних ресурсів для відбудови країни; ризик невиконання Україною вже поставлених кліматичних цілей через неминучі значні викиди парникових газів; необхідність у ефективній системі моніторингу стану довкілля, яка б дозволила зафіксувати реальний обсяг завданої довкіллю шкоди і вжити найефективніших заходів; необхідність у максимальній фіксації усієї шкоди довкіллю для подальшої компенсації агресором; необхідність включення у план відновлення України заходів з відновлення й збереження екосистем, а до планів з відбудови населених пунктів — природоорієнтованих рішень і заходів з адаптації до зміни клімату³⁵.

Наведені положення щодо мілітарного впливу на довкілля хоча, безумовно, і є вірними, проте їх групування позбавлене системності. Більш доцільним уявляється використання в майбутній Загальнодержавній програмі повоєнного відновлення України, зокрема, у розділі відновлення екологічної безпеки міст і територій, механізмів, які апробовано в екологічному (оцінка впливу на довкілля) і кримінальному (склад екологічного правопорушення — об'єктивні та суб'єктивні ознаки) законодавстві, що дозволить не тільки систематизувати всі складові еколого-мілітарних правовідносин, а й відповідним чином класифікувати їх за еколого й економічно значущими критеріями.

³⁴ Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибірковою дію. Міжнародний документ Організації Об'єднаних Націй від 10.10.1980 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_266#Text

³⁵ Природа та війна: як військове вторгнення Росії впливає на довкілля України. *Екодія*. URL: <https://ecoaction.org.ua/pryroda-ta-vijna.html> (дата звернення: 23.05.2022).

Оперативною реакцією уряду на необхідність визначення шкоди і збитків, завданих Україні внаслідок російської збройної агресії, є представлений Порядок³⁶, у якому таке визначення надається окремо за напрямками, серед яких виокремлено й такі: втрати земельного і лісового фонду, втрати надр, втрати акваторії, збитки, завдані природно-заповідному фонду, тощо. Водночас слід наголосити, що цей Порядок потребує подальшої конкретизації у міністерських і відомчих методиках з уточненням визначення шкоди і збитків за кожним напрямом, строк розробки яких становить шість місяців. Відповідальним за це міністерствам, іншим центральним і місцевим органам виконавчої влади слід щороку, до 1 квітня наступного періоду, надавати Міністерству з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України необхідну інформацію для її узагальнення. При цьому переліки основних показників у межах кожного напрямку не є вичерпними і можуть бути доповнені в зазначених методиках.

Таким чином, практична реалізація даного Порядку не є настільки швидкою, як того вимагає екологічна ситуація в містах і на територіях, що зазнали мілітарного впливу. Проте за таких умов з'являється додатковий шанс використати наявний досвід у цій сфері. Йдеться насамперед про югославські війни 1991—2001 рр., унаслідок яких спеціальна дослідницька комісія акумулювала інформацію з усіх районів колишньої Югославії, за винятком Косово, і використовувала власну методику оцінювання збитків, оскільки подібної стандартизованої методології на той час не існувало. Дослідження проводилося протягом 10 днів групою експертів з Регіонального центру навколишнього середовища Центральної та Східної Європи (Regional Environment Center for Central and Eastern Europe — REC), експертами з інших країн. Штаб-квартира і регіональні офіси REC у п'яти відібраних країнах зібрали наявну інформацію і дані та систематизували їх у вигляді компіляції про вплив конфлікту на навколишнє середовище³⁷.

Цікавим є досвід Програми ООН з довкілля, яка на запит уряду Кот-д'Івуару провела комплексне оцінювання стану навколишнього природного середовища на ряді ключових територій, які постраждали від громадянської війни 2002 р. та заворушень після виборів у 2010 р. У процесі постконфліктної екологічної оцінки (The Post-Conflict Environmental Assessment — PCEA) розглядалися екологічні проблеми, які мають прямий або опосередкований зв'язок з військовим конфліктом у Кот-д'Івуарі: ліси, включаючи національні парки і класифіковані ліси; погіршення довкілля лагуни Ебрі; екологічні проблеми, пов'язані з швидким і незапланованим розширенням міст; промисловий і кустарний видобуток корисних копалин та його екологічні наслідки; ризик розливу нафти вздовж узбережжя Кот-д'Івуару³⁸. Корисним

³⁶ Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації. Постанова Кабінету Міністрів України № 326 від 20.03.2022 р. *Офіційний вісник України*. 2022. № 26. Ст. 1413.

³⁷ Assessment of the Environmental Impact of Military Activities During the Yugoslavia Conflict. Preliminary Findings, June 1999. *reliefweb*. 1999. Jun 30. URL: <https://reliefweb.int/report/albania/assessment-environmental-impact-military-activities-during-yugoslavia-conflict> (дата звернення: 23.05.2022).

³⁸ Côte d'Ivoire. Post-Conflict Environmental Assessment. *United Nations Environment Programme*. July 2015. URL: https://postconflict.unep.ch/publications/Cote%20d%27Ivoire/UNEP_CDI_PCEA_EN.pdf

також, на нашу думку, є досвід сектору Газа щодо здійснення місцевими органами влади економічної оцінки завданої бойовими діями шкоди як стану довкілля в цілому, так і сфері поводження з відходами зокрема, а також розрахунку вартості захоронення відходів, спричинених ескалацією бойових дій у грудні 2008-го — січні 2009 р. Високий рівень забруднення в секторі Газа був пов'язаний із значною кількістю утворених відходів, а також бомбардуваннями очисних споруд, що спричинило скиди неочищених стоків у Середземне море³⁹. При цьому органами влади було здійснено економічну оцінку вартості вилучення, транспортування й захоронення відходів; вартості відновлення будь-якої постраждалої рекреаційної зони, що були забруднені в результаті розливів нафти, хімічних речовин, неочищених стоків, а також твердими відходами тощо, з метою розробки і реалізації подальших кроків щодо відновлення інфраструктури сфери життєдіяльності та надання підтримки виконавцям послуг з поводження з побутовими відходами в постконфліктних містах⁴⁰. Наприклад, розрахунок оцінки вартості захоронення відходів, що утворилися в результаті руйнування будинків у секторі Газа, відбувся в такий спосіб: зафіксований загальний обсяг будівельних відходів на території, що складав 600 тис. т, при щільності 1,2 т/м³ потребуватиме 500 тис. м³ простору. За умов допустимої висоти захоронення 5 м необхідна площа захоронення становитиме 100 тис. м² і 25% цієї ж площі слід відводити під санітарну зону. Отже, у результаті загальна потреба оцінюється в 125 тис. м² території, необхідної для захоронення відходів. З огляду на це, було розраховано вартість вивезення і захоронення відходів від руйнування будинків (17,49 млн дол.), що складалася з таких витрат: вартість завантаження і транспортування відходів (34% від загальної суми), вартість страхування через наявність волокон азбесту (7%), вартість екологічної експертизи (23%), альтернативна вартість землі площею 125 тис. м², на якій буде розміщено полігони захоронення (36%)⁴¹.

Урахування цього досвіду дозволяє стверджувати, що розробці або коригуванню місцевими органами виконавчої влади регіональних планів управління відходами в областях і громадах, постраждалих від воєнної агресії Російської Федерації, має передувати економічне оцінювання: вартості вилучення, транспортування і захоронення «мілітаристських» відходів, потенційної можливості їх повторного використання; вартості відповідної екологічної експертизи; вартості відновлення пошкодженої або зруйнованої міської інфраструктури з обслуговування населення щодо збирання і вивезення твердих побутових відходів; вартості відновлення інформаційної системи і системи моніторингу стану довкілля (якщо мали місце їх пошкодження або руйнування) з визначенням переліку відповідних заходів, потреб у переробних потужностях, а також з обґрунтуванням логістики. Крім того, зазначені показники доцільно також закріпити в майбутній методиці визна-

³⁹ Environmental Assessment of the Gaza Strip following the escalation of hostilities in December 2008 — January 2009. *United Nations Environment Programme*. September 2009. URL: https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/8736/UNEP_Gaza_EA.pdf?sequence=2&amr%3BisAllowed= (дата звернення: 23.05.2022).

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само.

чення шкоди й обсягу збитків, завданих Україні збройною агресією РФ, за п'ятим напрямом «Втрати житлового фонду і об'єктів житлово-комунального господарства», затвердження якої, згідно з відповідною Постановою Кабінету Міністрів України⁴², покладено на Міністерство розвитку громад та територій України. Це створюватиме нормативно-правове підґрунтя для відшкодування Росією завданої шкоди і завдяки цьому формуватиме передумови врегулювання вирішення існуючих проблем у сфері поведінки з відходами й узагалі екологічної безпеки в українських містах, що зазнали російської збройної агресії.

ВИСНОВКИ

Проведений економіко-правовий аналіз світового досвіду забезпечення урбоекологічної безпеки дав підстави для таких висновків.

Встановлено, що чинні акти міжнародно-правового регулювання відносин екологічної безпеки, у тому числі й містобудівних відносин, розглядають загальні відносини урбоекологічної безпеки обмежено і переважно опосередковано. При цьому обсяг їх регулювання в актах містобудівного законодавства переважає акти екологічного законодавства. Обґрунтовано, що в умовах глобалізації, яка детермінує всі сфери і умови життєдіяльності всіх верств міського населення, розширюються економіко-правова взаємодія і співробітництво країн. З огляду на це, перед Україною стоїть двоєдине завдання євроінтеграції: 1) впровадження позитивного досвіду європейських норм, стандартів і принципів урбаністичних хартій для подальшої оптимізації на основі модифікації вітчизняної урбоекологічної сфери шляхом гармонізації, адаптації, імплементації, рецепції та уніфікації з європейським законодавством і 2) збереження при цьому національної автентичності.

Виходячи з аналізу світового досвіду щодо відновлення екологічної безпеки міст, які зазнали мілітарного впливу, обґрунтовано доцільність:

- доповнення Програми ЄС з фінансування захисту навколишнього середовища та кліматичних заходів на 2022—2027 рр. спеціальною підпрограмою для України «Повоєнне відновлення довкілля»;
- використання в проєкті Загальнодержавної програми повоєнного відновлення України, зокрема в розділі відновлення екологічної безпеки міст і територій, механізмів, які апробовані в екологічному (оцінювання впливу на довкілля) і кримінальному (склад екологічного правопорушення — об'єктивні та суб'єктивні ознаки) законодавстві, що дозволить не тільки систематизувати всі складові еколого-мілітарних правовідносин, а й відповідним чином класифікувати їх за еколого та економічно значущими критеріями;
- використання апробованих інструментів і експертного досвіду Регіонального центру навколишнього середовища Центральної та Східної Європи, Програми ООН з довкілля, Програми LIFE, Консультативного комітету експертів та інших міжнародних організацій, передбачених Конвенцією ООН про заборону військового або будь-якого ворожого використання засобів

⁴² Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації. Постанова Кабінету Міністрів України № 326 від 20.03.2022 р. *Офіційний вісник України*. 2022. № 26. Ст. 1413.

впливу на природне середовище, щодо збирання, систематизації та комплексного оцінювання інформації і даних про вплив воєнних конфліктів на навколишнє природне середовище з метою розробки ефективних і визнаних на міжнародному рівні (сертифікованих, стандартизованих) методик визначення шкоди і збитків, завданих Україні внаслідок порушення Конвенції з боку РФ, і подання скарги до Ради Безпеки ООН про їх відшкодування;

- закріплення в майбутній методиці визначення шкоди й обсягу збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії РФ, за п'ятим напрямом «Втрасти житлового фонду і об'єктів житлово-комунального господарства», передбаченим відповідною Постановою Кабінету Міністрів України, таких показників, як: вартість вилучення, транспортування й захоронення «мілітаристських» відходів; вартість відновлення пошкодженої або зруйнованої міської інфраструктури з обслуговування населення щодо збирання і вивезення твердих побутових відходів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Денісов Н., Аверін Д. Оцінка екологічної шкоди та пріоритети відновлення довкілля на сході України. Київ, ВАІТЕ, 2017. 88 с.
2. Екологічна безпека в умовах глобалізації світової економіки. Моногр. За ред. М.А. Хвесика. Київ, ДУ «Ін-т економіки природокористування та сталого розвитку НАН України», 2018. 617 с.
3. Геєць В.М. Про виконання цільового наукового проекту «Економічні, техніко-технологічні та екологічні імперативи цільового розвитку енергетики України» (стенограма наукової доповіді на засіданні Президії НАН України 13 березня 2019 року). *Вісник Національної академії наук України*. 2019. № 6. С. 37—47. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnanu_2019_6_8
4. Краснова Ю.А. Міжнародно-правове регулювання забезпечення екологічної безпеки. *Адміністративне право і процес*. 2016. № 1 (15). С. 96—105.
5. Загурський О.Б. Міжнародний досвід забезпечення екологічної безпеки. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 187—190.

Надійшла 24.05.2022

Прорецензована 27.05.2022

Підписана до друку 31.05.2022

REFERENCES

1. Denisov N., Averin D. Environmental Assessment and Recovery Priorities for Eastern Ukraine. Kyiv, 2017 [in Ukrainian].
2. Environmental security in the conditions of globalization of the world economy. M.A. Khvesyk (Ed.). Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
3. Heyets V.M. On the implementation of the target scientific project «Economic, technical and technological, and ecological imperatives of the target development of energy industry of Ukraine» (transcript of scientific report at the meeting of the Presidium of NAS of Ukraine, March 13, 2019). *Visnyk of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 2019, No. 6, pp. 37-47, available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnanu_2019_6_8 [in Ukrainian].
4. Krasnova Y.A. International legal regulation of environmental security. *Administrative Law and Process*, 2016, No. 1 (15), pp. 96-105 [in Ukrainian].
5. Zahurskyi O.B. International experience of environmental security in economic activity. *Juridical Scientific and Electronic Journal*, 2020, No. 2, pp. 187-190 [in Ukrainian].

Received on May 24, 2022

Reviewed on May 27, 2022

Signed for printing on May 31, 2022

Volodymyr Ustymenko, Dr. Sci. (Law), Prof.,
Corresponding Member of the NAS of Ukraine and the NALS of Ukraine,
Honored Lawyer of Ukraine, Member of the Presidium of the NAS of Ukraine
54, Volodymyrska St., Kyiv, 01030, Ukraine
Olena Tarasevych, Dr. Sci. (Econ.), Assoc. Prof.,
Head of the Department of Economic and Legal Problems of Urban Studies
Mamutov Institute of Economic and Legal Research of the NAS of Ukraine
2, Marii Kapnist St., Kyiv, 03057, Ukraine
Roman Kirin, Dr. Sci. (Law), Assoc. Prof., Leading Research Fellow
of the Department of Economic and Legal Problems of Urban Studies
Mamutov Institute of Economic and Legal Research of the NAS of Ukraine
2, Marii Kapnist St., Kyiv, 03057, Ukraine
Yelyzaveta Gradoboieva, PhD (Econ.), Senior Research Fellow
of the Department of Economic and Legal Problems of Urban Studies
Mamutov Institute of Economic and Legal Research of the NAS of Ukraine
2, Marii Kapnist St., Kyiv, 03057, Ukraine

ECONOMIC AND LEGAL DIMENSION OF ENSURING
URBAN ENVIRONMENTAL SECURITY: WORLD
EXPERIENCE AND CONCLUSIONS FOR UKRAINE

The economic and legal aspects of the world experience in ensuring, restoring and strengthening urban environmental security in the conditions of globalization, social transformations and military impact on the environment are analyzed. The existing normative-legal and economic foundation of the system of environmental security of cities (urban environmental security), formed at the international and European levels, is studied. It is substantiated that the conducted economic and legal analysis of world experience in ensuring urban environmental security can and should be adapted in the process of developing national conceptual, strategic or program documents in the field of management, financing and implementation of measures to normalize the quality of environment and life of citizens in technogenically loaded Ukrainian cities. Proposals were made for the adaptation and using in Ukrainian cities the world experience in restoring the environmental security of cities affected by the military impact. In particular, it is proposed to supplement the EU Program for Financing Environmental Protection and Climate Action for 2022-2027 with a special sub-program for Ukraine «Post-war Environmental Recovery». The authors substantiate the expediency of using the tested tools and expertise of international organizations specified in the UN Convention on the Prohibition of Military or Any Other Hostile Use of Environmental Modification Techniques for the collection, systematization and comprehensive evaluation of information and data on the impact of military conflicts on the environment to develop effective and internationally recognized (certified, standardized) methods for determining the loss and damage caused to Ukraine by the armed aggression of the Russian Federation. This will create a normative-legal basis for their recovery and thus contribute to the restoration and strengthening the environmental security of Ukrainian cities.

Keywords: *urban environmental security; security of cities; military impact; natural environment; post-war environmental recovery.*

<https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.06.041>

УДК 338.4: 327.7

JEL: Q18, F29

О.М. БОРОДИНА, д-р екон. наук, проф., член-кореспондент НАН України,
завідувачка відділу економіки і політики аграрних перетворень
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
вул. Панаса Мирного, 26, 01011, Київ, Україна
e-mail: olena.borodina@gmail.com
ORCID: <https://0000-0002-9937-5907>

ВОЄННІ ЗАГРОЗИ ГЛОБАЛЬНИЙ ПРОДОВОЛЬЧІЙ БЕЗПЕЦІ ТА ПЕРШІ МІЖНАРОДНІ РЕАКЦІЇ ЩОДО ПОДОЛАННЯ ЇХ НАСЛІДКІВ: ПОЛІТЕКОНОМІЧНИЙ ЗРІЗ

Розкрито сучасні особливості критичного стану глобальної продовольчої безпеки і аграрних ринків у зв'язку з воєнним вторгненням РФ в Україну. Узагальнено реакції та пропозиції впливових світових організацій у сфері збереження глобальної продовольчої безпеки в контексті перших проявів і очікуваних наслідків воєнної агресії. Зроблено критичний аналіз наслідків воєнної загрози глобальній продовольчій безпеці й шляхів їх подолання з огляду на вразливість продовольчих систем у сучасному глобалізованому світі.

Ключові слова: глобальна продовольча безпека; продовольство; виробничі ресурси; ФАО; глобальні ризики; наслідки воєнної агресії; сімейне фермерство.

Жорстоке вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 р. спровокувало масове підвищення цін на продукти харчування і створило ризик дефіциту продовольства не тільки в Україні, а й у всьому світі. Невизначеність на глобальних ринках продовольства, пов'язана з воєнним вторгненням РФ в Україну, призвела до зростання цін, особливо на пшеницю, кукурудзу та олійні культури, а також на добрива. Це підвищення нашарувалося на попереднє зростання цін, викликане підвищенням попиту і подорожчанням вартості виробництва через пандемію COVID-19. У березні Індекс продовольчих цін Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (ФАО ООН) досяг історичного максимуму і лише трохи знизився у квітні.

Ц и т у в а н н я: Бородина О.М. Воєнні загрози глобальній продовольчій безпеці та перші міжнародні реакції щодо подолання їх наслідків: політекономічний зріз. *Економіка України*. 2022. № 6. С. 41—53. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.06.041>

Слід зазначити, що з початку третього тисячоліття, ще до війни проти України, світова агропродовольча система і міжнародні ринки сільськогосподарської продукції час від часу зазнавали шоків пропозиції та стрибків цін. У 2007 і 2008 рр. одночасні посухи в багатьох країнах — експортерах продовольства, заборони на експорт продовольства і високі ціни на енергоносії у період 2002—2008 рр. спричинили подвоєння номінальних цін на продовольство. У 2020 р., унаслідок потрясінь у ланцюгу поставок продовольства через COVID-19, глобальних змін клімату, а також регіональних конфліктів, спостерігався найвищий рівень недоїдання у світі за останні 15 років. У 2021 р. близько 193 млн осіб стикнулися з гострою нестачею продовольства, що було на 40 млн більше, ніж роком раніше.

На такому тривожному фоні глобальна продовольча безпека зазнала додаткових впливів й наслідків воєнної агресії у Східній Європі. Війна Росії проти України спровокувала небувалі до цього додаткові глобальні ризики, які можуть зруйнувати світову продовольчу безпеку, оскільки створює продовольчі проблеми глобального масштабу й впливає практично на всі країни світу — як розвинуті, так і ті, що розвиваються. Це викликає занепокоєння на рівні міжнародних організацій, які опікуються глобальною продовольчою безпекою, і змушує світову спільноту шукати раціональні рішення на глобальному рівні.

Отже, **мета статті** — здійснити огляд, оцінку й узагальнення реакцій та пропозицій впливових світових організацій щодо збереження глобальної продовольчої безпеки в контексті перших проявів та очікуваних середньо- і довгострокових негативних наслідків воєнної агресії РФ проти України у сфері виробництва і експорту сільськогосподарської продукції та продовольства.

Воєнні загрози глобальній продовольчій безпеці наразі є прямими і опосередкованими. Продовольча безпека постраждала безпосередньо від дефіциту виробництва продовольства і сільськогосподарської сировини, обмежень на імпорт, підвищення рахунків за продукти харчування й падіння доходів і опосередковано — від інфляції та зростання цін на паливо і добрива.

ОЦІНКИ ФАО ООН

Після незаконного воєнного вторгнення Росії в Україну ФАО на початку березня 2022 р. підготувала аналітичний документ «Нові сценарії глобальної продовольчої безпеки, пов'язаної з російсько-українським конфліктом»¹. За оцінками ФАО ООН, світ стикнувся з суттєвим викликом у сфері продовольчого забезпечення, оскільки Росія та Україна відіграють значну роль у світовому виробництві й постачанні продовольства. Росія — найбільший у світі експортер пшениці, Україна посідає п'яте місце. Разом вони забезпечують 19% світових поставок ячменю, 14% пшениці та 4% кукурудзи — більше третини світового експорту зернових; їх питома вага у світовому експортному ринку соняшникової олії становить 52%; обидві країни є провідними постачальниками на міжнародний ринок ріпака². ФАО зазначає, що збої у ланцю-

¹ QU Dongyu. New Scenarios on Global Food Security based on Russia-Ukraine Conflict. FAO. 2022. Mar 11. URL: <https://www.fao.org/director-general/news/news-article/en/c/1476480/> (дата звернення: 09.05.2022).

² Там само.

гах поставок і логістиці виробництва зернових та олійних культур в Україні й Росії, а також обмеження на російський експорт матимуть значні наслідки для продовольчої безпеки. Особливо підпадають під ризики близько 50 країн, які залежать від поставок продовольчих культур з Росії та України на 30% і більше. Багато з них знаходяться в проблемних регіонах Північної Африки, Азії і на Близькому Сході та є найменш розвинутими країнами або країнами з низьким рівнем доходів і дефіцитом продовольства.

За оцінками Всесвітньої продовольчої програми (ВПП) ООН, для 26 країн світу щонайменше 50% імпорту пшениці припадає на Україну та Росію. Ідеться про країни в африканському регіоні Сахель, де 6 млн дітей недоїдають, а 16 млн людей у міських районах наражаються на ризик продовольчої безпеки; відзначається вразливість країн Східної Африки, які також залежать від імпорту з України та Росії і, до того ж, переживають наслідки конфлікту та сильної посухи³. ЮНІСЕФ наголошує на вразливості дітей на Близькому Сході та в Північній Африці, де країни імпортують понад 90% споживаної ними їжі, а більшість дітей не мають доступу до достатнього обсягу харчування⁴.

Світові поставки добрив також є висококонцентрованими, оскільки провідним виробником добрив виступає Росія. Багато країн Європи і Центральної Азії імпортують понад 50% потрібних добрив, отже, їх дефіцит може посилюватися до наступного року. Вартість добрив також зросла через високий попит і нестабільні ціни на природний газ.

Ціни на продукти харчування, які почали підвищуватися з другої половини 2020 р., досягли історичного максимуму в лютому 2022-го, що пов'язано із збільшенням попиту, витрат на ввезення й транспортування сільськогосподарської продукції та сировини, а також через перебої у портах. Наприклад, світові ціни на пшеницю і ячмінь зросли на 31% протягом 2021 р.; на рапсову та соняшникову олію — більш як на 60%. За оцінками ФАО, інтенсивність і тривалість конфлікту залишаються невизначеними, що також може обмежити сільськогосподарське виробництво та купівельну спроможність в Україні, що, у свою чергу, призведе до загроз продовольчій безпеці на місцевому рівні.

Основні фактори ризику, визначені ФАО. Зернові культури будуть готові до збирання в червні, що ставить під питання можливість для українських товаровиробників і фермерів зібрати їх і доставити на ринок у зв'язку з продовженням бойових дій. Масове переміщення населення зменшило кількість сільськогосподарських працівників, яких можна залучити до збирання врожаю. Доступ до сільськогосподарських полів ускладнений, обмежено вирощування худоби та птиці, виробництво фруктів та овочів. Українські порти на Чорному морі заблоковано. Навіть якщо внутрішня транспортна інфраструктура залишиться недоторканою, доставка зерна залізницею значно ускладнена через відсутність оперативної залізничної системи. Судна

³ Husain A., Greb F., Meyer S. World Food Programme: Projected increase in acute food insecurity due to war in Ukraine. *reliefweb*. 2022. Mar 31. URL: <https://reliefweb.int/report/world/projected-increase-acute-food-insecurity-due-war-ukraine> (дата звернення: 10.05.2022).

⁴ As the war in Ukraine continues, millions of children in the Middle East and North Africa at increased risk of malnutrition amid food price hikes. *unicef*. 2022. Apr 07. URL: <https://www.unicef.org/mena/press-releases/war-ukraine-continues-millions-children-middle-east-and-north-africa-increased-risk> (дата звернення: 09.05.2022).

все ще можуть проходити через Турецьку протоку — важливий торговельний вузол, через який проходить велика кількість вантажів пшениці та кукурудзи. Зростання страхових премій для Чорноморського регіону посилять і без того високі витрати на транспортування, збільшуючи витрати на імпорт продовольства. Також неясно, чи вціліють потужності для зберігання й переробки зерна і чи будуть вони укомплектовані персоналом.

У звіті ФАО ООН зазначається, що російські порти на Чорному морі поки що відкриті й серйозних збоїв у сільськогосподарському виробництві в найближчій перспективі не очікується. Однак фінансові санкції проти Росії спричинили значне знецінення вкладу РФ у глобальну продовольчу безпеку, і якщо воно продовжиться, то це може підірвати продуктивність і зростання в її аграрному секторі, отже, у кінцевому підсумку ще більше підвищить вартість сільськогосподарського виробництва. Разом з тим Росія є головним гравцем на світовому енергетичному ринку: на неї припадає 18% світового експорту вугілля, 11% нафти і 10% газу. Сільське господарство потребує енергії за рахунок використання палива, газу, електроенергії, а також добрив, пестицидів і мастильних матеріалів. Виробництво кормових інгредієнтів і кормів також потребує енергії. Війна спричинила різке зростання цін на енергоносії, що має негативні наслідки для сільського господарства.

Прогнозні оцінки ФАО (станом на початок війни). Пшениця є основним продуктом харчування для понад 35% населення світу. Війна може призвести до раптового і різкого скорочення експорту пшениці як з Росії, так і з України. Запаси пшениці в Канаді вже скорочуються, а експорт із США, Аргентини та інших країн, імовірно, буде обмежений, оскільки їх уряди намагатимуться забезпечити внутрішнє постачання. У свою чергу, країни, які залежать від імпорту пшениці, скоріше за все, посилять тиск на глобальні поставки з метою підвищення рівня власної забезпеченості. Єгипет, Туреччина, Бангладеш та Іран — провідні світові імпортери пшениці, які закуповують її понад 60% з Росії та України. Ліван, Туніс, Ємен, Лівія та Пакистан також сильно залежать від цих двох країн у постачанні пшениці. Світова торгівля кукурудзою, ймовірно, скоротиться внаслідок очікувань, що втрати експорту з України не будуть заповнені іншими експортерами, а також через високі ціни.

Перспективи експорту соняшникової та інших альтернативних олій також залишаються невизначеними. Великі імпортери соняшникової олії, включаючи Індію, країни Європейського Союзу, Китай, Іран і Туреччину, повинні будуть знайти інших постачальників або переорієнтуватися на інші рослинні олії, наприклад пальмову, соєву чи рапсову. ФАО в цілому прогнозує, що через війну в Україні не буде зібрано від 20 до 30% посівів озимих, а сільськогосподарські підприємства і фермери отримають менші врожаї із засіяних ними посівних площ. При цьому не оцінено довгострокові наслідки впливу війни на світовий експорт наступних озимих культур України, які планується висадити у 2022 р. для збирання врожаю у 2023-му.

УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ ВНУТРІШНЬОЇ ТА ЗОВНІШНЬОЇ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ

У 2021 р. Україна збрала історично рекордний урожай зернових і зернобобових культур — майже 84 млн т. За оптимістичними оцінками представників великого аграрного бізнесу, цього року внаслідок війни не буде рекордного врожаю минулого року, але потенційно 60—70 млн т зернових отримати можливо⁵.

За даними Міністерства аграрної політики та продовольства України, 5 липня 2021 р. було підписано Меморандум про взаєморозуміння між Міністерством і учасниками зернового ринку на 2021/22 маркетинговий рік, мета якого — забезпечити продовольчу безпеку й уникнути застосування експортних обмежень, встановити прогнозований режим експорту зерна і стабілізації його ринку в Україні. Потреба внутрішнього споживання зерна в Україні становить близько 20 млн т, що дає можливість експортувати близько 65 млн т зернових і зернобобових культур. Довоєнні темпи експорту були адекватними рекордному врожаю в Україні у 2021 р. За перших два тижні лютого відвантажено: пшениці — 548 тис. т; ячменю — 98 тис. т; кукурудзи — 2,25 млн т. Відповідно до даних з портів України, наданих консалтинговим агентством «УкрАгроКонсалт», з 11 по 14 лютого 2022 р. включно відвантаження зерна з морських терміналів склали 867 тис. т, серед них 170 тис. т — пшениці, 54 тис. т — ячменю і 643 тис. т — кукурудзи⁶. Отже, на кінець лютого 2022 р. Україна експортувала приблизно 18 млн т пшениці із запланованих 24,2 млн т. Відповідно, у країні залишилося понад 6 млн т, тоді як річне споживання становить до 8 млн т, з яких на продовольчу пшеницю припадає 50% (4 т) і стільки ж на фураж. Внутрішня потреба в кукурудзі становить 6 млн т, тоді як на експорт планували відправити майже 35 млн т, з яких усередині країни ще залишається 15 млн т⁷.

Через два тижні з початку повномасштабної війни експорт зерна врожаю 2021 р. з обох країн не припинився. У санкційному пакеті США експорт й імпорт сільгосппродукції з РФ виведено з-під дії ембарго. Обґрунтовуючи своє рішення, США зазначили, що завдяки такому підходу буде зведений до мінімуму ризик невиконання гуманітарних програм, що реалізуються в країнах, які відчують гострий дефіцит продовольства.

Найбільшими імпортерами продукції сільського господарства з України є Єгипет, Туреччина, Китай, Індія, Нідерланди, Польща, Іспанія, Індонезія, Німеччина, Італія, а також значна частина бідних країн Африки й Азії. Через морські порти Україна експортує 60% сільськогосподарської продук-

⁵ Гусейнов Ф. Логістика воєнного стану: що буде із поставками пального та добрив. *Agravery*. 2022. 22 бер. URL: <https://agravery.com/uk/posts/show/logistika-voennogo-stanu-so-bude-iz-postavkami-palnogo-ta-dobriv> (дата звернення: 12.05.2022).

⁶ Експорт зерна з України йде без затримок та простоювання — Роман Лещенко. *Міністерство аграрної політики та продовольства України*. 2022. 17 лют. URL: <https://minagro.gov.ua/news/eksport-zerna-z-ukrayini-jde-bez-zatrimok-ta-prostoyuvannya-roman-leshchenko> (дата звернення: 13.05.2022).

⁷ Бабенко М. Війна та голод. Чого чекати в разі втрати українського врожаю-2022. *Фокус*. 2022. 15 бер. URL: <https://focus.ua/uk/economics/509364-grozit-li-ukraine-golod-v-2022-godu> (дата звернення: 12.05.2022).

ції⁸. Закриття російською армією портів і моря для України створило суттєву загрозу світовому ланцюгу поставок продовольства й прискорило зростання цін на продовольство. Ціни на пшеницю як на основний продукт продовольчої безпеки зросли в рази. У країнах Північної Африки й Азії наразі важко отримати пшеницю через фізичну і цінову недоступність; деякі країни вже страждають від цього, очікуючи голодних бунтів⁹, і навіть країни ЄС відчують продовольчі наслідки воєнного вторгнення РФ в Україну.

Єгипет. У бюджеті Єгипту передбачалося, що у 2022 р. країна імпортуватиме пшеницю по 255 дол./т. Ціни на ф'ючерсних ринках у перші дні війни зросли до 400 дол./т, що потребувало щонайменше 1,5 млрд дол. (0,4% ВВП) додаткових витрат. Проте ціна несубсидованого хліба вищої якості протягом декількох днів зросла на 50%. У березні ціни на пшеницю сягнули 500 дол./т, проте Єгипет фізично не може отримати її навіть за таку високу ціну. Країна змушена планувати імпорт зерна з інших регіонів. Потенційно, за даними уряду Єгипту, є 14 країн, з яких він може імпортувати пшеницю, зокрема США, Канади й Аргентини^{10,11}.

Іспанія. Близько 65% імпортованої пшениці надходить з України. За два місяці цього року ціна на неї зросла на 25%, а за два тижні після початку війни — ще на 10%. Зерно використовується для виробництва кормів для тварин, тому підвищення цін впливатиме на продукти тваринного походження, такі як шинка, яйця і молоко. Іспанська конфедерація виробників кормів для тварин повідомляє, що за 10 днів після 24 лютого ціна сировини для кормів (пшениці та кукурудзи) зросла на 30—60%. Практично половина всього імпорту кукурудзи була з України. Іспанія є ключовим виробником кормів у Європі. Якщо поставки з України не відновляться, наслідки відчують усі громадяни ЄС¹².

Гаїті. Нині гострий брак продовольства відчують 4,5 млн гаїтян, що викликано нижчим, ніж очікувалось, обсягом продовольчої допомоги, а також нездоланими наслідками нещодавнього землетрусу, підсиленими зростанням світових цін на продовольство у зв'язку з вторгненням Росії в Україну. На початку війни в Україні за два дні ціна пшениці в Гаїті зросла в п'ять разів. За умов дефіциту продуктів харчування використовуються екстремальні механізми виживання: людям доводиться скорочувати раціон харчування і зменшувати кількість прийомів їжі. Деякі з них вимушено вдаються до насильства й проституції¹³.

⁸ Зануда А. Пальне, харчі, порти: три «больові точки» економіки воєнного часу. *BBC News Україна*. 2022. 10 бер. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-60680634> (дата звернення: 11.05.2022).

⁹ Andriy Yarmak. Global food security destroyed by russian invasion in Ukraine could kill hundreds of millions globally. *East Fruit*. 2022. Mar 03. URL: https://east-fruit.com/en/news/global-food-security-destroyed-by-russian-invasion-in-ukraine-could-kill-hundreds-of-millions-globally/?fbclid=IwAR2L_ik_BxUfMQqKsIAnGf9R7EysKP_8a5o8ut0lRQ5hxxAOwtEo5LHwQrY (дата звернення: 11.05.2022 р.).

¹⁰ Красников Д. Коснется всех. Как война в Украине заставит голодать Ближний Восток и Африку — *The Economist. Forbes*. 2022. 10 бер. URL: <https://forbes.ua/ru/inside/kak-voyna-v-ukraine-zastavit-golodat-blichniy-vostok-i-afriku-the-economist-10032022-4446> (дата звернення: 10.05.2022).

¹¹ Кравченко В. Війна та бенкет: чим загрожує світовій продовольчій безпеці війна в Україні. *mind*. 2022. 09 бер. URL: <https://mind.ua/publications/20237364-vijna-ta-benket-chim-zagrozhuje-svitovij-prodovolchij-bezpeci-vijna-v-ukrayini> (дата звернення: 12.05.2022).

¹² The products that are more expensive than ever in Spain due to the war in Ukraine. *The Local*. 2022. Mar 04. URL: <https://www.thelocal.es/20220304/the-products-that-are-more-expensive-in-spain-due-to-the-war-in-ukraine/> (дата звернення: 16.05.2022).

¹³ Война в Украине обострила гуманитарную ситуацию в Гаити. *Новости ООН*. 2022. 22 бер. URL: https://news.un.org/ru/story/2022/03/1420352?utm_source=UN+News+-+Russian&utm_campaign=0c3449bd0e-EMAIL_CAMPAIGN_2022_03_23_12_17&utm_medium=email&utm_term=0_6a23d2f3b7-0c3449bd0e-107646721 (дата звернення: 12.05.2022).

Підвищення цін на продукти харчування вже вплинуло на політичні процеси в деяких країнах світу. В Пакистані зростання цін на продукти харчування, які «пішли вгору» ще до війни в Україні й ще більше — цією весною внаслідок російської агресії проти України, призвело до відставки прем'єр-міністра Імрана Хана. У Перу президент Педро Кастільо навесні придушував заворушення у відповідь на рекордно високі ціни на продукти харчування й паливо; кілька людей загинули під час протестів¹⁴. Високі ціни на продукти харчування і паливо призвели до кризи на президентських виборах у Франції. Німеччина, Італія та Іспанія запропонували пільги на енергоносії, зниження цін і податків, щоб запобігти соціальним конфліктам у своїх країнах через вплив високих цін на енергоносії.

За оцінками міжнародних експертів, підвищення світових цін на зерно-ві в перші тижні війни було простою спекуляцією, оскільки виробництво і постачання Україною та Росією продовольства на світові ринки не припинилися за одну ніч. Виробництво зернових є сезонним, посіви не були одно-моментно знищені, запаси не закінчуються відразу, проте ціни на ф'ючерсних ринках зросли відразу. Чисті спекулятивні позиції кукурудзи на ф'ючерсному ринку США почали посилюватися в листопаді минулого року. Лише за останній місяць 2021 р. ціна на кукурудзу на майданчику Чиказької торговельної палати (Chicago Board of Trade — CBOT, нині CME Group) зросла на 8,61%, пшениці — на 4,87% і сої — на 4,12%. Таким чином, підвищення світових цін на продукти харчування частково було викликано поведінкою інвесторів, які купують запаси продуктів харчування, зберігають їх протягом кількох тижнів або місяців і продають лише тоді, коли вищі ціни дозволяють отримати додатковий прибуток. Сказане дає підстави стверджувати, «що в лютому та березні 2022 р. зростання міжнародних цін на зернові було наслідком спекуляцій, але тепер, після місяців війни та санкцій, безсумнівно, виникає реальна загроза постачанню основного виду продовольства для країн, які залежать від Росії та України»¹⁵.

Іншою сучасною проблемою, небезпечний вплив якої на глобальну продовольчу систему оголилася у зв'язку з війною в Східній Європі, є те, що нео-ліберальна модель розвитку аграрного сектору, яка сприяє фрагментації та спеціалізації сільськогосподарського виробництва в міжнародному вимірі, спонукала деякі країни Півдня і тропічних країн не виробляти зернові, а спеціалізуватися на виробництві тропічних експортних товарів та імпортувати для внутрішніх потреб недорогі зернові культури з Північної Америки, Росії чи України. Таким чином, крім воєнної агресії РФ проти України, яка реально спровокувала зростання цін на зернові, проблема полягає в «нео-ліберальній політиці, яка призводить до того, що частина країн жорстко постраждають від підвищення цін на сільськогосподарську продукцію та продукти харчування»¹⁶.

¹⁴ Peru protests: President Castillo imposes curfew in Lima. *BBC news*. 2022. Apr 05. URL: <https://www.bbc.com/news/world-latin-america-60993768> (дата звернення: 16.05.2022).

¹⁵ Toussaint E., Villanueva D. Large-scale speculators in crease their profits in the grainmarket. *CADTM*. 2022. May 04. URL: <https://www.cadtm.org/Large-scale-speculators-increase-their-profits-in-the-grain-market> (дата звернення: 16.05.2022).

¹⁶ Там само.

ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОЇ ПРОДОВОЛЬНОЇ КРИЗИ ТА РЕАКЦІЇ НА ЇЇ НАСЛІДКИ

Воєнна агресія РФ проти України виокремила два нових чинника впливу на сьогодишню складну ситуацію в продовольчій безпеці в міжнародному вимірі, що свідчить, зокрема, і про вразливість сучасної глобальної продовольчої системи. По-перше, унаслідок низького рівня диверсифікованості глобального продовольчого ринку небезпека голоду і недоїдання у світі значно загострилася. Війна Росії проти України одночасно руйнує ринки сільськогосподарської сировини і кінцевої сільськогосподарської продукції. Головні експортні сільськогосподарські культури (пшениця та олійні) є інгредієнтами основних продуктів харчування — хліба та олії, які, у свою чергу, слугують вагомими джерелами калорій для мільйонів людей у всьому світі.

По-друге, монополізація глобальних ресурсних ринків з боку РФ спричинила те, що війна суттєво впливає на ринки основних ресурсів для сільськогосподарського виробництва (добрив і енергії). Вплив воєнних потрясінь на поставки добрив викликає різні ринкові реакції та різні відповіді в розвинутих країнах і країнах, що розвиваються. Високі ціни на добрива обмежують можливості країн з низьким і середнім рівнями доходів, які могли б пом'якшити глобальні цінові шоки на продовольство, підвищивши власну продуктивність сільського господарства і наростивши виробництво сільськогосподарської продукції. Високі ціни на енергоносії обумовлюють підвищення цін на продукти харчування ще вище, оскільки природний газ потрібен для виробництва азотних добрив, а паливо — для виробничої діяльності господарства й транспортування продовольства.

Оскільки санкції обмежують експорт добрив з Росії та Білорусі, а ціни на добрива зростають, розвинуті країни, які здатні збільшити виробництво пшениці, щоб заповнити прогнозований дефіцит на світовому ринку й отримати вигоду з високих світових цін, натомість інвестують у менш інтенсивні сільськогосподарські культури. Зокрема, Національна служба статистики сільського господарства Міністерства сільського господарства США (United States Department of Agriculture — USDA) повідомляє, що американські фермери мають намір посадити рекордну кількість соєвих бобів, які потребують відносно менше добрив; у 2022 р. площі під соєвими бобами можуть майже вдвічі перевищити їх планові розміри¹⁷. У порівнянні з 2021 р. площі посівів сої зросли на 4% і у 2022 р. оцінюються в рекордні 91,0 млн акрів¹⁸. Американські фермери планують вирощувати менше ярої пшениці та кукурудзи, незважаючи на потенційно високі ціни на ці культури через війну в Україні.

¹⁷ Soy Usurps King Corn as U.S. Farmers Dodge Pricey Fertilizer. *Bloomberg*. 2022. Mar 21. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2022-03-31/farmers-to-slash-corn-plantings-amid-record-fertilizer-prices> (дата звернення: 13.05.2022).

¹⁸ Released March 31, 2022, by the National Agricultural Statistics Service (NASS), Agricultural Statistics Board, United States Department of Agriculture (USDA). URL: https://www.nass.usda.gov/Publications/Todays_Reports/reports/pspl0322.pdf High Fertilizer Prices Drive US Farmers to Plant More Soy Than Corn. *Gro Intelligence*. March 31, 2022. URL: <https://gro-intelligence.com/insights/high-fertilizer-prices-drive-us-farmers-to-plant-more-soy-than-corn> (дата звернення: 18.05.2022).

У Звіті USDA стосовно оцінки попиту і пропозиції світового сільського господарства (квітень 2022 р.) наводяться прогнози щодо зниження обсягів світової торгівлі пшеницею в цілому на 3 млн т. При цьому відносно України і РФ зазначено таке: очікується на 1 млн т зменшення експорту з України і на 1 млн т збільшення експорту з Росії (яку, як уже зазначалося раніше, США звільнили від продовольчих санкцій)¹⁹. Оцінки USDA стосуються врожаю минулого року. Щодо цього річного врожаю українські великотоварні виробники при закритому й заблокованому експорті в серпні та восени 2022 р. постануть перед вибором — продавати зерно за 180—220 дол./т пшениці восени (за світової ціни, яка перевищує 400 дол./т), чи тримати її до весни 2023 р. Раціональніше очікувати весни, коли можна сподіватися на розблокування експорту, і тоді продавати сільськогосподарську продукцію за світовими цінами з реальними, а не спекулятивними витратами на логістику і перевалку²⁰. Проте навіть тоді, коли сільськогосподарські виробники, здається, можуть отримати вигоду від зростання міжнародних цін на продовольство, такі виграти підбиваються падінням реальних доходів.

Синергетичне підсилення негативної дії цих двох факторів значно ускладнює розробку і прийняття світовою спільнотою колективних дій для подолання глобальної продовольчої кризи. Розширення в останні десятиліття у світовому масштабі промислового монокультурного сільського господарства, яке використовує для виробництва сільськогосподарської продукції синтетичні добрива та енергію викопного палива, спровокувало додаткові ризики для продовольчої безпеки в глобальному вимірі й поставило під сумнів можливість досягнення показників Цілей сталого розвитку щодо подолання голоду у світі. Продовольча безпека мільйонів людей нині перебуває під загрозою, оскільки глобальна продовольча економіка щодня робить їх вразливими перед силами, над якими вони не мають контролю. Проте не війна в Україні створила цю вразливість — вона породжена неоліберальною аграрною політикою нарощування експорту при недооцінці ролі й значення локального виробництва продовольства дрібними господарствами сімейного типу.

РЕКОМЕНДАЦІЇ ФАО ООН ЩОДО ПРОДОВОЛЬЧОЇ ПОЛІТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

На початку березня 2022 р. ФАО оприлюднила свої рекомендації щодо пом'якшення впливу воєнної агресії РФ проти України у сфері глобальної продовольчої безпеки²¹.

1. *Зберігати відкритою глобальну торгівлю продовольчими продуктами і добривами.* Слід докласти всіх зусиль, щоб захистити виробничу та марке-

¹⁹ Welsh C. The Russia-Ukraine War and Global Food Security: A Seven-Week Assessment, and the Way Forward for Policymakers. CSIS. 2022. Apr 15. URL: <https://www.csis.org/analysis/russia-ukraine-war-and-global-food-security-seven-week-assessment-and-way-forward> (дата звернення: 18.05.2022).

²⁰ Іван Мірошніченко розповів, що буде з новим урожаєм, якщо в Україні не розблокують порти. *AgroPolit.com*. 2022. 18 трав. URL: <https://agropolit.com/news/23846-ivan-miroshni-chenko-dav-prognoz-scho-bude-z-novim-urojayem-yakscho-ne-rozblokuyut-porti> (дата звернення: 19.05.2022).

²¹ QU Dongyu. New Scenarios on Global Food Security based on Russia-Ukraine Conflict. FAO. 2022. Mar 11. URL: <https://www.fao.org/director-general/news/news-article/en/c/1476480/> (дата звернення: 09.05.2022).

тингову діяльність, необхідну для задоволення внутрішніх і світових потреб. Ланцюги постачання повинні продовжувати функціонувати, що означає захист зернових культур, худоби, інфраструктури харчової промисловості й усіх логістичних систем.

2. *Знайти нових постачальників продовольства.* Країни, які залежать від імпорту продовольства з Росії та України, повинні шукати альтернативних постачальників, щоб погасити шок. Їм також слід покладатися на наявні продовольчі запаси і диверсифікувати своє внутрішнє виробництво, щоб забезпечити доступ людей до здорового харчування.

3. *Підтримати вразливі верстви населення, у тому числі внутрішньо переміщених осіб.* Уряди повинні розширити системи соціального захисту, щоб захистити вразливих людей. В Україні мають втрутитися міжнародні організації і допомогти людям, які потребують підтримки. У всьому світі через конфлікт набагато більше людей буде втягнуто в бідність і голод, і ми повинні забезпечити їх своєчасними і цілеспрямованими програмами соціального захисту.

4. *Уникати спеціальних реакцій на прийняття політичних рішень.* Перш ніж вживати будь-яких заходів для забезпечення постачання продовольства, уряди повинні розглянути їх потенційний вплив на міжнародні ринки. Зменшення імпорتنих тарифів або використання експортних обмежень можуть допомогти вирішити проблеми продовольчої безпеки окремих країн у короткостроковій перспективі, але вони підвищують ціни на світових ринках.

5. *Посилити прозорість ринку і діалогу.* Більша прозорість та інформація про глобальні ринкові умови можуть допомогти урядам та інвесторам приймати зважені рішення, коли ринки сільськогосподарської продукції є нестабільними. Такі ініціативи, як Інформаційна система сільськогосподарського ринку (Agricultural Market Information System — AMIS) G20, підвищують таку прозорість, надаючи об'єктивні й своєчасні оцінки ринку.

Обговорення. У березні 2022 р. лідери G7 відгукнулися на рекомендації та взяли на себе зобов'язання «уникати експортних заборон та інших заходів, що обмежують торгівлю, підтримувати відкриті й прозорі ринки і закликати інших зробити те саме»²². Лідери також зобов'язалися збільшити свій внесок у ВПП, закликали до проведення позачергової сесії Ради ФАО ООН, щоб розглянути вплив війни на глобальне сільське господарство і продовольчу безпеку, запропонували продовжувати обмін інформацією через Інформаційну систему ринків сільського господарства. Визнаючи, що вплив війни на міжнародно значущий аграрний сектор України ставить глобальну продовольчу безпеку під серйозне навантаження, лідери G7 взяли на себе зобов'язання усунути наслідки глобальної кризи для продовольчої безпеки шляхом спільних зусиль у тісній співпраці з міжнародними органами, такими як Всесвітня продовольча програма, багатосторонні банки розвитку та міжнародні фінансові установи, у тому числі шляхом

²² G7 Leaders' Statement — Brussels, 24 March 2022. *European Council of the EU*. 2022. Mar 24. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/03/24/g7-leaders-statement-brussels-24-march-2022/> (дата звернення: 16.05.2022).

дослідження запропонованої Францією Місії підтримки продовольства та сільського господарства (FARM)²³.

ФАО запропонувала Глобальний механізм фінансування імпорту харчових продуктів (GIFP)²⁴, щоб зменшити витрати на фінансування імпорту продовольства країнами з низьким і середнім рівнями доходу. ФАО оцінює повну вартість цих заходів приблизно у 25 млрд дол., але пропонує обумовлювати участь зобов'язаннями країн щодо інвестування в методи сталого сільського господарства, тим самим знижуючи загальну ціну програми.

Деякі аналітики відзначають, що на світових ринках достатньо пшениці, щоб задовольнити світовий попит, і ринки пристосуються, щоб заповнити прогалини в експорті через війну Росії проти України. Дійсно, деякі країни з низьким і середнім рівнями доходу виграють від шоку, як-то Індія, де експорт пшениці досяг рекордного максимуму в березні, оскільки виробники отримали вищу ціну на світових ринках, ніж індійський уряд запропонував через програми підтримки сільського господарства²⁵.

Інші експерти закликали G7 і Китай звільнити від боргу країни з низьким і середнім рівнями доходів, дозволяючи їм використовувати свої резерви для покриття вищої вартості імпорту продовольства. Білий дім підтвердив свої зобов'язання щодо розвитку сільського господарства в країнах з низьким і середнім рівнями доходів, але поки не оголосив про підтримку короткострокових заходів для припинення безпосереднього впливу війни на країни — імпортерів продовольства.

Експерти Міжнародного науково-дослідницького інституту продовольчої політики (IFPRI)²⁶ рекомендують країнам продовжувати виводити продукти харчування і добрива з-під санкцій, утримуватися від запровадження заборон на експорт, уникати запасів продовольства і панічних закупівель, а також призупинити дію мандатів на біопаливо, щоб зберегти поставки на світових ринках і пом'якшити стрибки цін. Щоб призупинити вплив підвищення продовольчих цін на бідних, IFPRI рекомендує країнам направляти продовольчі субсидії найуразливішим верствам населення й надавати гуманітарну допомогу через ВПП. У довгостроковій перспективі IFPRI рекомендує країнам обережно розглядати рішення щодо програм консервації землі, уникати введення субсидій, що спотворюють ринок, тощо. Наразі у Світової організації торгівлі не вистачає правил, щоб ефективно дисциплінувати використання експортних обмежень. У минулому члени СОТ намагались, але не змогли досягти згоди щодо дисциплінарного обмеження експорту сіль-

²³ Food security: implementation of the FARM initiative (05 Apr. 2022). URL: <https://www.diplomatie.gouv.fr/en/french-foreign-policy/development-assistance/food-security-nutrition-and-sustainable-agriculture/news/article/food-security-implementation-of-the-farm-initiative-05-apr-2022> (дата звернення: 18.05.2022).

²⁴ Technical Background Document: A Global Food Import Financing Facility (GIFP): Responding to soaring food import costs and addressing the needs of the most exposed. Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2022. Apr 07. URL: <https://www.fao.org/3/cb9445en/cb9445en.pdf>

²⁵ Welsh C. The Russia-Ukraine War and Global Food Security: A Seven-Week Assessment, and the Way Forward for Policymakers. CSIS. 2022. Apr 15. URL: <https://www.csis.org/analysis/russia-ukraine-war-and-global-food-security-seven-week-assessment-and-way-forward> (дата звернення: 18.05.2022).

²⁶ International Food Policy Research Institute (IFPRI). URL: <https://www.ifpri.org/>

ськогогосподарської продукції, навіть коли були спроби створити винятки для основних потреб, таких як гуманітарні вантажі²⁷.

Центр знань про глобальну продовольчу безпеку і харчування Європейської комісії, який підтримує зобов'язання ЄС покласти край голоду, забезпечити продовольчу безпеку й покращити харчування за допомогою спеціального, посиленого науково-політичного інтерфейсу та сприяння між-політичному діалогу, підготував огляд і узагальнив підходи міжнародних організацій у сфері відновлення глобальної продовольчої безпеки. Серед «найпопулярніших» рекомендацій щодо політики наразі такі:

- розширення цільових мереж соціальної підтримки для захисту вразливих верств населення від стрибків цін;
- підтримка відкритості торгівлі продуктами харчування і добривами, уникнення експортних заборон й обмежень для зменшення тиску на світові ціни;
- посилення загальної прозорості продовольчих ринків для зменшення невизначеності та запобігання протекціонізму.

Автори огляду зазначають, що у Світового банку є вагомі докази позитивного впливу на подолання голоду і підвищення загальної ефективності заходів з соціального захисту, формування людського капіталу, створення робочих місць, посилення стійкості та розширення прав і можливостей жінок²⁸.

ВИСНОВКИ

Війна в Україні завадила процесу глобального відновлення після пандемії COVID-19, що розпочався у 2021 р., оскільки до масштабної гуманітарної кризи в Європі додалося зростання цін на продовольство і сировинні товари, посилюється інфляційний тиск у всьому світі.

До початку війни РФ проти України світові ринки сільськогосподарської продукції зазнавали шоків пропозиції та стрибків цін. Воєнна загроза глобальній продовольчій безпеці через цілеспрямовані атаки Росії на українські сільські території та інфраструктуру сільського господарства стала причиною суттєвих збоїв на глобальних ринках продовольства. **Не санкції проти РФ є причиною руйнування глобальної продовольчої безпеки, а російська агресія проти України.**

Націлюючись на всі активи сільського господарства України — поля, сільськогосподарське обладнання, склади, ринки, дороги, мости й порти, — Росія поставила за мету пошкодити аграрну економіку України, знищивши таким чином основне джерело її доходу (у 2020 р. сільське господарство України формувало майже 10% ВВП країни). Високі ціни на добрива і паливо ще більше обмежують продуктивність українського сільського господарст-

²⁷ Glauber J., Laborde D., Mamun A. From bad to worse: How Russia-Ukraine war — related export restrictions exacerbate global food in security. *IFPRI*. 2022. Apr 13. URL: <https://www.ifpri.org/blog/bad-worse-how-export-restrictions-exacerbate-global-food-security> (дата звернення: 17.05.2022).

²⁸ The impact of Russia's war against Ukraine on global food security — KC-FNS review — April 2022. *European Commission*. 2022. Apr 22. URL: https://knowledge4policy.ec.europa.eu/publication/impact-russia%E2%80%99s-war-against-ukraine-global-food-security-%E2%80%93-kc-fns-review-april-2022_en (дата звернення: 18.05.2022).

ва, а нестабільність робочої сили у воєнний час істотно скорочує можливості сільськогосподарського виробництва.

Причини сьогодишнього глобального шоку на продовольчому ринку і стрімке зростання цін на сільськогосподарську продукцію є вражаючими, але не непередбачуваними. Вони стали ще одним (поряд з глобальними кліматичними впливами і пандемією COVID-19) свідченням того, що глобальна продовольча система, яка ґрунтується на промисловому монокультурному сільськогосподарському виробництві, потребує кардинальної трансформації, оскільки є нестабільною, чутливою до непередбачуваних змін і неготовою до викликів сьогодення. Посилення ролі сімейних фермерських господарств, розвиток локальних ринків продовольства і скорочення агропродовольчих ланцюгів, перехід на агроекологічну парадигму трансформації сільського господарства з використанням переваг цифрових технологій локального виробництва продовольства мають бути покладені в основу переходу до сталих агропродовольчих систем в Україні й у всіх країнах світу.

Надійшла 20.05.2022

Прорецензована 25.05.2022

Підписана до друку 31.05.2022

Olena Borodina, Dr. Sci. (Econ.), Prof., Corresponding Member of the NAS of Ukraine,
Head of the Department of Economics and Policy of Agrarian Transformation
Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine
26, Panasa Myrnoho St., Kyiv, 01011, Ukraine

MILITARY THREATS TO GLOBAL FOOD SECURITY AND FIRST INTERNATIONAL REACTIONS TO OVERCOME THEIR CONSEQUENCES: POLITICAL ECONOMY SECTION

The critical situation in the global food markets is revealed against the background of an array of shocks in recent years, accompanied by a gradual increase in the number of hungry people in the world. Russia's war of aggression and its targeted attacks on Ukraine's agricultural infrastructure have destroyed opportunities to overcome pre-war global food shocks.

Military aggression added two new destructive factors. First, the war simultaneously blocked the markets of agricultural commodities and finished agricultural products. Secondly, the war has a significant impact on the markets of basic resources for agricultural production. Such market shocks provoke different reactions and market responses in developed and low- and middle-income countries. The food situation is becoming political: rise in food prices has already had a negative impact on political processes in some countries around the world; the role of local food systems is growing.

The results of FAO assessments (as of the beginning of the war) of risk factors and forecasts of the impact of military aggression on global food security are presented, the recommendations of international organizations on overcoming the crisis are summarized. It is noted that the prospects for food security management at the global level are not only negative. The war exacerbates structural inequality and instability in global agricultural and food chains and resource markets for agriculture, but at the same time, demonstrates the resilience of locally integrated food systems and the adequacy of responses to military challenges from smallholder farmers, peasants and their solidarity-based communities.

Keywords: global food security; food; production resources; FAO; global risks; consequences of military aggression; family farming.

Received on May 20, 2022

Revised on May 25, 2022

Signed for printing on May 31, 2022

<https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.06.054>

УДК 330.101: 364.1 (005.334)

JEL: A13, C82, CI31, CI38

О.Т. РИНДЗАК, д-р екон. наук,
старший науковий співробітник відділу проблем
соціально-гуманітарного розвитку регіонів
ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долишнього НАН України»
вул. Козельницька, 4, 79026, Львів, Україна
e-mail: olichkar@yahoo.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9889-3510>

ОЦІНЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВРАЗЛИВОСТІ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ *

Розвинуто теоретико-методологічні основи оцінювання соціальної вразливості. Уточнено суть цього поняття і розроблено логіко-структурну схему його аналізу, що дає змогу здійснити підбір індикаторів за кожною компонентою вразливості (економічною, соціальною, екологічною, фізичною і ментальною) крізь призму факторів диспозиції, чутливості та резилентності. Показано, що комплексне оцінювання соціальної вразливості слугує основою проактивної політики стосовно її зниження, що дозволить запобігти людським і економічним втратам у майбутньому.

Ключові слова: соціальна вразливість; небезпечна подія; компоненти і фактори вразливості; індикатори вразливості.

Екстремальні події природного чи антропогенного характеру мають величезні негативні наслідки для людей по всьому світу. Очевидно, що кожна спільнота повинна готуватися до таких подій, вчасно реагувати на них і запобігати їх наслідкам. Проте низка факторів (наприклад, бідність, відсутність необхідної інформації, знань чи просто доступу до транспорту) може послабити здатність громади запобігти загибелі людей, їх стражданням, фінансовим і фізичним втратам у результаті катастрофи. Адже соціальна вразливість стає найбільш очевидною після того, як небезпечна подія (повінь,

* Статтю підготовлено в рамках виконання науково-дослідної теми «Механізми проактивної політики зниження соціальної вразливості населення (на прикладі Карпатського регіону України)» (державний реєстраційний № 0121U112014).

Ц и т у в а н н я: Риндзак О.Т. Оцінювання соціальної вразливості: теоретико-методологічні аспекти. *Економіка України*. 2022. № 6. С. 54—65. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.06.054>

спалах хвороби, війна та ін.) вже сталася. Тому важливою основою розробки ефективних стратегій та прийняття оперативних рішень у системі управління надзвичайними ситуаціями є оцінювання вразливості соціальних систем. Необхідність оцінювання соціальної вразливості з метою її зниження сьогодні особливо актуалізується для України в умовах існуючих і виникнення нових загроз.

Теоретико-методологічні основи дослідження й оцінювання соціальної вразливості закладено і розвинуто в працях таких зарубіжних дослідників, як Дж. Алванг (J. Alwang), В. Аджер (W. Adger), С. Баліка (S. Balica), К. Бартон (C. Burton), Х.-Г. Бол (H.-G. Bohle), Б. Віснер (B. Wisner), С. Каттер (S. Cutter), Н. Райт (N. Wright) та інші. В українській науці існують фундаментальні напрацювання, що стосуються окремих аспектів даних питань. Проблема бідності, соціальним питанням розвитку ринку праці, удосконаленню соціальної політики України присвячено публікації таких провідних вітчизняних науковців, як В. Геець, О. Грішнова, Т. Заяць, В. Куценко, Е. Лібанова, О. Макарова, В. Мандибуря, О. Новікова, У. Садова, Л. Семів та інші. Проте в Україні ще не сформовано цілісного бачення і комплексного підходу до вивчення соціальної вразливості, тому саме цей напрям потребує більш глибокого дослідження.

Отже, **мета статті** — розвинути теоретико-методологічні основи оцінювання соціальної вразливості в напрямі забезпечення його комплексності.

Оскільки сьогодні існують різні підходи до визначення соціальної вразливості, то стартовим пунктом у методології її оцінювання є уточнення суті цього поняття. З одного боку, досить поширеним є розуміння вразливості як нездатності системи чи окремої одиниці протистояти впливу недружнього середовища¹ або як її сприйнятливості, схильності змінюватися, зазнавати втрат чи пошкоджень під впливом небезпечних подій². З іншого, під вразливістю розуміють таку «характеристику людини, групи чи їхнього становища, що впливає на їхню здатність передбачати природні лиха, справлятися з ними, чинити опір та відновлюватися після них» [1, р. 11].

На наш погляд, ці визначення не взаємовиключають одне одного, а навпаки — доповнюють, тобто у вузькому сенсі вразливість можна розглядати лише як чутливість до уражень, слабкість певної системи та її нездатність справлятися із зовнішніми загрозами. У ширшому розумінні це поняття включає також і певну міру стійкості системи та її здатності відновлюватися після збитків, завданих небезпечною подією. До небезпечних подій належать ті, які «за своїми наслідками становлять загрозу життю або здоров'ю населення чи призводять до завдання матеріальних збитків»³. Такі події створюють надзвичайні ситуації, різні за масштабами поширення, за кількістю постраждалих осіб і розмірами економічних, екологічних, фізичних та іншого роду

¹ Vulnerability. Wikipedia, the free encyclopedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Vulnerability#cite_note-1 (дата звернення: 21.12.2021).

² Putting People First: Practice, Challenges and Innovation in Characterizing and Mapping Social Groups. Introduction to Social Vulnerability. United Nations Development Programme. URL: <https://understandrisk.org/event-session/putting-people-first/> (дата звернення: 20.12.2021).

³ Кодекс цивільного захисту України. Документ 5403-VI (редакція від 21.03.2022 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text>

втрат. Існує безліч подій, які становлять небезпеку для людини. Це стихійні лиха, аварії, катастрофи, пожежі, епідемії, терористичні акти, збройні конфлікти, війни тощо. У науковій літературі сформувалася ціла низка підходів до класифікації небезпек, більшість з яких стосується природних небезпек за джерелами їх походження (наприклад, геофізичні, гідрологічні, атмосферні, біологічні та ін.). Одним з найбільш комплексних, на наш погляд, є підхід К. Хьюїтта (K. Hewitt), який виокремлює такі групи [2, р. 6]:

- природні небезпеки, які включають чотири типи: метеорологічні, гідрологічні, геолого-геоморфологічні, біологічні та хвороботворні;
- технологічні небезпеки, які включають небезпечні матеріали, руйнівні процеси і небезпечні конструкції;
- небезпеки соціального характеру, які включають збройне, злочинне та організоване насильство;
- змішані небезпеки, які включають туман, руйнування греблі та вибух газу;
- складні катастрофи, які включають голод, біженців, витік отруйних речовин, ядерні відходи і вибухи атомних електростанцій.

Попри те, що соціальна система може зазнавати негативного впливу небезпечних подій, є чутливою до них, вона ще й має певну здатність справлятися з їх наслідками чи навіть запобігати їм. Ця сентенція сформульована нами в руслі проактивного підходу до оцінювання соціальної вразливості. Його представники трактують концепцію соціальної вразливості як інструмент локальної спільноти [3, р. 75]. Феноменологія життя населення певної території змушує його аналізувати, усвідомлювати й обговорювати слабкості та потреби, а також сильні сторони і можливості. Це вимагає комплексної оцінки соціальної вразливості. Так, при її дослідженні називають три таких важливих фактори [4, р. 322]: диспозиція, схильність зазнати впливу лиха, катастрофи (exposure); чутливість (susceptibility); резилентність (resilience).

Перший фактор вразливості — диспозиція, схильність (*E* — exposure) — це ймовірність соціальної системи зазнати змін, збитків під впливом надзвичайних подій, у першу чергу завдяки своєму розташуванню. Закономірно, що близькість до джерела небезпеки значно збільшує шанси того, що люди чи фізичні предмети (майно, інфраструктура, культурна спадщина, сільськогосподарські угіддя та ін.) підлягатимуть негативному впливу цієї небезпеки. Наприклад, під час повені найбільше збитків зазнають будівлі, території, які знаходяться найближче до водойми, а під час зовнішнього воєнного вторгнення, як правило, страждають насамперед мешканці та населені пункти, які межують з країною-агресором. Крім того, практика ведення жорстокої війни РФ проти України показує, що вразливими виявилися не лише місця дислокації об'єктів, які мають стратегічне значення для економіки і безпеки держави, а й цивільні споруди.

Підбір індикаторів для вивчення фактора диспозиції залежить від того, до якого саме виду небезпеки оцінюється вразливість. Наприклад, при вивченні соціальної вразливості певної території до повені дослідники аналізують такі показники [5, р. 51]: населення, яке живе біля берегової лінії (%), приріст такого населення за останніх 10 років (%), дешеве житло (%), зона зсувів (% до загальної площі досліджуваної території), кількість гідроелектростанцій, рівень урбанізації, пустки (%) та ін.

Чутливість, сприйнятливість (*S* — *susceptibility*) — ще один фактор вразливості певної системи, який стосується її характеристик, включаючи соціальний контекст, і передбачає наявність таких елементів, що визначають імовірність зазнати шкоди під час надзвичайної ситуації. Ідеться про готовність та усвідомлення небезпеки людьми, які живуть у зоні ризику, про інституції, покликані зменшувати негативний ефект небезпек, та існування можливих заходів (наприклад, евакуаційних коридорів). При дослідженні чутливості використовують такі індикатори [5, р. 51—52]: густота населення, приріст населення, діти до 15 років, особи жіночої статі, люди з інвалідністю, особи похилого віку, великі домогосподарства, рівень бідності, індекс людського розвитку, кількість об'єктів виробництва та ін.

Крім схильності й чутливості до уражень під впливом небезпечних подій соціальна система має також і певну здатність справлятися з ними. Найчастіше дослідники називають її резилентністю (*R* — *resilience*, тобто гнучкість, еластичність) [4, р. 322]. Ідеться про спроможність до позитивної адаптації, вміння подолати і здатність відновлюватися після стихійного чи антропогенного лиха. При цьому виокремлюють три такі основні компоненти резилентності: міцність, адаптивність і здатність до трансформацій [6, р. 52]. У свою чергу, щоб покращити ці складові, необхідно зберегти і посилити такі ключові параметри: стійкість, здатність до навчання, винахідливість, гнучкість, резервування та інноваційність [6, р. 52]. Оцінюванню резилентності можуть слугувати такі індикатори: кількість зареєстрованих транспортних засобів на 1000 км², кількість лікарень на 1000 населення, усвідомлення небезпеки, попередній досвід, територія відкритого простору (%), лісовий покрив (%) та ін.

Слід зауважити, що в науковій літературі з даної проблематики сформувалося два підходи до розуміння співвідношення резилентності та вразливості [7, р. 10]. Представники першого підходу розглядають ці два поняття як цілком протилежні [8], де високий рівень вразливості передбачає низьку резилентність, і навпаки. У межах другого підходу резилентність є невід'ємною частиною вразливості. Вразливість і стійкість трактуються як динамічні поняття, пов'язані з різними фазами циклу катастроф (вплив — реагування — відновлення — готовність), природа їх взаємозв'язку є також динамічною [6, р. 86]. Дотримуючись другого підходу, розглянемо ці поняття як певні аспекти дослідження того, як соціальна система реагує на небезпечну подію. Очевидно, що поведінка складних систем, які постраждали від зовнішнього стресу, залежить від багатьох факторів: одні з них можна проаналізувати крізь призму вразливості, інші — резилентності.

Крім того, дослідники соціальної вразливості називають такі ключові характеристики [5, р. 48], які також визначають методологію її оцінювання:

- багатовимірність (складається з кількох компонентів);
- динамічність (змінюється з часом);
- різномасштабність (може відрізнятися від домогосподарства до громади, від громади до області й від області до країни);
- специфічність (для кожної країни чи регіону є різною).

Щодо багатовимірної природи соціальної вразливості, то тут, як правило, виокремлюють чотири такі її компоненти: економічну, соціальну, еколо-

гічну і фізичну [4, р. 323]. Отже, ідеться про основні можливі аспекти вразливості системи.

Економічна вразливість характеризує потенційний вплив небезпек на економічні процеси, майно чи певні сектори економіки (порушення або припинення господарської діяльності, бізнесу, зростання бідності, безробіття, втрата робочої сили і т. п.). Для вивчення економічної вразливості певної території використовують такі показники: рівень бідності, ВВП на душу населення, безробіття, джерела доходів домогосподарств, минулий досвід небезпеки, загальна довжина під'їзної дороги, пов'язаної з головною районною дорогою [9, р. 109].

Соціальна вразливість стосується насамперед окремих груп населення, які не здатні самостійно впоратися з катастрофами (убогі, особи похилого віку чи з інвалідністю, діти, одинокі матері/батьки, матері-годувальниці, вагітні жінки та інші). Цей тип вразливості стосується не лише соціально незахищених груп населення, а й їхніх зв'язків, характеру відносин із суспільством (наприклад, нелегальні мігранти чи особи, дискриміновані за расовою або національною ознакою). Таким чином, соціально вразливий спільноті притаманні: слабкі сімейні зв'язки, відсутність лідерства в прийнятті рішень і вирішенні конфліктів, нерівна участь у прийнятті рішень, слабкі громадські організації або їх відсутність, а також наявність дискримінації за расовою, етнічною, мовною чи релігійною ознаками. Як правило, соціальні індикатори використовуються для оцінювання сучасних умов чи досягнення соціальних цілей, що стосуються людського здоров'я, житла, рівня освіти, рекреаційних можливостей та проблем соціальної справедливості [4, р. 323]. При дослідженні соціальної вразливості беруть до уваги такі показники, як урбанізація, густота населення, зовнішня міграція, частка жінок, частка людей похилого віку, частка дітей до 15 років, частка людей з інвалідністю, рівень писемності (освіти).

Екологічна вразливість визначається індикаторами, що характеризують вплив небезпечних подій на природне середовище (флору, фауну, екосистеми, біорізноманіття), які, у свою чергу, здатні збільшити вразливість певної території. Відомо, що урбанізація, безвідповідальна сільськогосподарська діяльність чи вирубування лісів підвищують екологічну вразливість (зокрема, впливають на збільшення частоти повеней). Для оцінювання цієї форми вразливості використовують такі індикатори: відсоток урбанізації, лісистість території, лісові пожежі (площа ураження), рівень ґрунтових вод, відсоток пустирів, зони зсуву ґрунтів, глибина паводкових вод та ін.

Фізична вразливість визначає можливість, потенціал певного елемента чи системи зазнати змін або пошкоджень під впливом природних (повінь, зсуви ґрунту чи землетруси) чи антропогенних (масові пожежі, витік шкідливих речовин, аварії на АЕС і т. п.) небезпек. Фізична вразливість певного регіону залежить від близькості до джерела небезпеки. Очевидно, що регіон, розташований поблизу берегової лінії, розломів, нестабільних схилів, буде більш вразливим порівняно з тим, який знаходиться далеко від джерела небезпеки. Фізична вразливість включає труднощі доступу до водних ресурсів, медичної допомоги, пожежних бригад, поліції, засобів комунікації, погану якість доріг та мостів [9, р. 109]. Крім того, брак спеціального плануван-

ня та реалізації конструкції житлових і комерційних будівель призводить до їх слабкості, вразливості під час небезпечних подій. Таким чином, цей вимір вразливості враховує чутливість або потенційну можливість пошкодження конструкції будівель, транспортних засобів та ліній життєзабезпечення (водою, їжею, теплом). Можливими індикаторами тут можуть стати: рельєф, кількість гідроелектростанцій, близькість до джерела небезпеки, частота повеней, середня кількість опадів за останні 50 років. Визначення фізичної вразливості будівель та інфраструктури є важливою передумовою зниження ризиків катастроф.

Крім зазначених чотирьох вимірів вразливості існує також практика дослідження п'ятого елемента — **вразливість ставлення** (attitudinal vulnerability) (наприклад, [10]). Оскільки ставлення, сприйняття ризику формуються під впливом культурних, історичних і психологічних факторів, то вважаємо, що для цього виміру вразливості доцільніше використовувати ширше поняття — «ментальна вразливість», яка включає не лише установки окремих індивідів чи груп щодо навколишнього світу, і в тому числі щодо небезпек і загроз, а й загальний спосіб мислення, певні знання й навички. Так, спільнота, яка негативно ставиться до змін, не виявляє ніяких ініціатив і, як наслідок, стає більш залежною від зовнішньої підтримки і практично не може діяти самостійно. У вразливих спільнотах джерела існування не мають різноманітності, у них відсутні риси підприємництва і колективізму, що призводить до роз'єднаності та індивідуалізму в суспільстві. Отже, певні вірування, звичаї, фаталістичні установки, брак інформації, недостатня обізнаність щодо своїх прав та обов'язків, слабка довіра до суспільних інститутів, надмірна залежність від зовнішньої підтримки — усе це характеризує ментально вразливі спільноти. Саме вони стають жертвами конфліктів, безвиході й песимізму, що знижує їх здатність впоратися з лихом. Для дослідження цього виду вразливості використовують такі показники [10, р. 368]: рівень довіри до державних структур, дотримання певних програм і політик щодо зменшення ризику катастроф, кількість звернень по допомогу до місцевих органів влади протягом останнього періоду, усвідомлення можливості виникнення певного виду катастрофи, відчуття страху перед можливим лихом, побоювання потенційного знищення будинків чи активів, співпраця громади в реагуванні на стихійні лиха.

Ще одним важливим аспектом дослідження соціальної вразливості є її оцінювання крізь призму поділу на різні рівні. Наприклад, у процесі вивчення ризиків природних небезпек розрізняють чотири такі рівні вразливості [11, р. 3]:

1) індивідуальний у межах домогосподарства (стосується особистісних характеристик). На цьому рівні соціальну вразливість визначають як можливість індивіда в межах домогосподарства відновлюватися після впливу природних небезпек. При цьому під відновленням розуміють досягнення такого способу життя, який можна порівняти з тим, що був до впливу природної небезпеки;

2) соціальний (характеризує взаємодію між людьми);

3) регіональний або територіальний (відстань до послуг);

4) інституційний, організаційний (фінансування протидії катастрофам

і зменшення вразливості). Цей аспект стосується потенційних втрат і зниження здатності до відновлення через критичні недоліки в організаційних та інституційних механізмах. Дослідження цього рівня є важливим, оскільки неефективність різних органів, прямо чи опосередковано причетних до управління ризиками, призводить до збільшення розмірів шкоди, яку завдають стихійні чи антропогенні лиха.

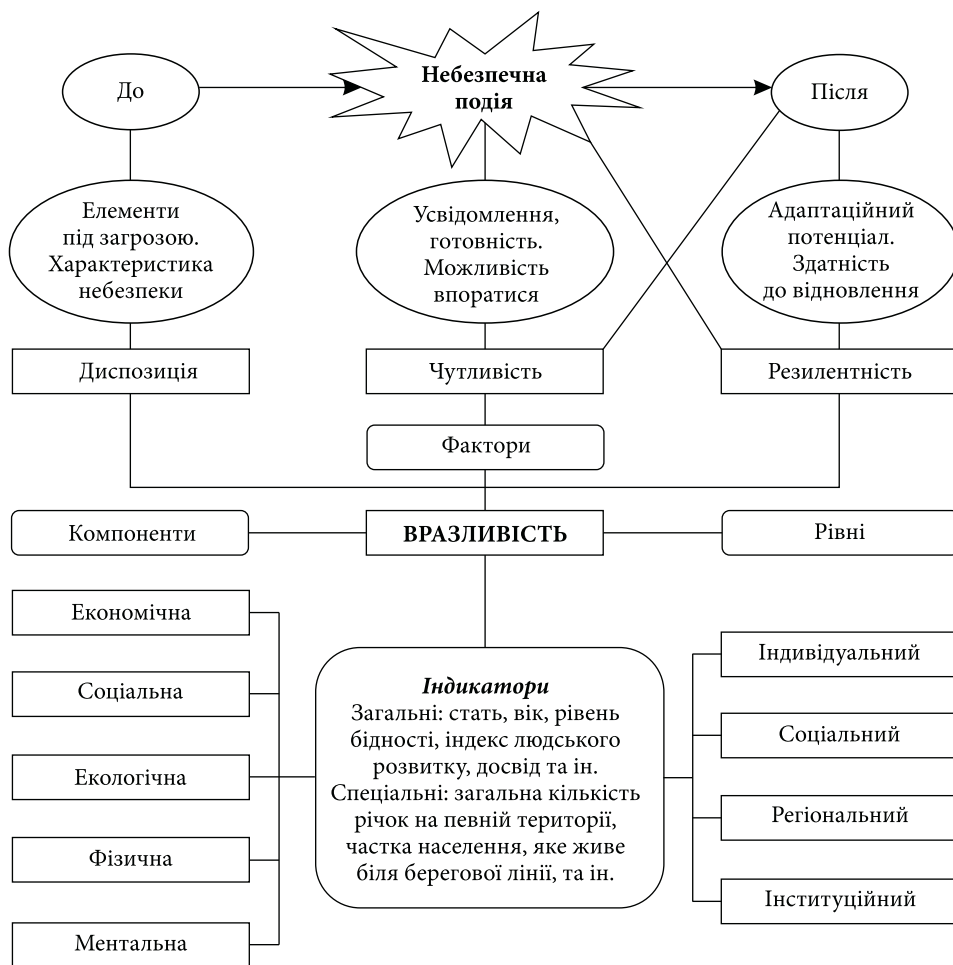
Окреслимо коло досліджуваних проблем на кожному із зазначених рівнів аналізу соціальної вразливості та кількісні індикатори для її оцінювання (табл. 1).

Підсумовуючи сказане, пропонуємо логіко-структурну схему дослідження та оцінювання соціальної вразливості в трьох вимірах (за компонентами, рівнями і факторами) (рис.). Фактор диспозиції характеризує вразливість системи до настання небезпечної події, а чутливості й резилентності — *під час і після* небезпеки. Для комплексної оцінки соціальної вразливості необ-

Таблиця 1. Рівні аналізу та індикатори соціальної вразливості

Рівень аналізу	Об'єкт і предмет дослідження	Можливі індикатори
Індивідуальний	Індивід у домогосподарстві. Як впливають індивідуальні характеристики і життєві ситуації на вразливість? Як фінанси сприяють відновленню?	Вік, стать, інвалідність, травми, знання мови, тип домогосподарства, статус зайнятості, доходи, борги і заощадження, тип житла, пошкодження житла, власність, наявність транспортного засобу, страхування житла, медичне страхування
Соціальний (рівень громади)	Взаємодія між людьми. Який вплив мають соціальні зв'язки на вразливість? Як взаємовідносини людини із суспільством впливають на відновлення?	Взаємодія, співпраця, зв'язок, соціальна участь, громадянська участь, спільна дія, зближення і з'єднання, симпатія, ізоляція/інтеграція, суспільна підтримка, розмір соціальної мережі, частота і спосіб спілкування. Емоційна підтримка
Регіональний	Доступ до послуг. Як доступ до медичних та соціальних послуг впливає на вразливість? Як відстань до центрів надання послуг сприяє відновленню?	Тип поселення (міське, сільське), категорія (за кількістю населення), відстань населеного пункту до адміністративного центру, близькість до джерела небезпеки, рівень доступності медичної допомоги, довжина та якість під'їзних доріг та ін.
Інституційний/ організаційний	Інституційні та організаційні механізми. Як державна політика і локальне управління ризиками впливають на вразливість? Як регіональні фонди сприяють відновленню?	Відповідальність місцевого самоврядування, державні компенсації, договір про допомогу, спеціальні фонди, благодійність або збирання коштів

Джерело: складено автором за [11, р. 5].

Логіко-структурна схема дослідження соціальної вразливості
Джерело: розроблено і побудовано автором.

хідно сформувати матрицю індикаторів. При цьому можна виокремити загальні (характеризують загальну вразливість системи) і спеціальні (характеризують вразливість системи до певного виду небезпеки) індикатори. Наприклад, загальний індикатор віку. Очевидно, що значна частка дітей та осіб похилого віку серед населення певної території робить її більш вразливою до будь-якого виду небезпек, а такий спеціальний індикатор, як наявність у населеному пункті (чи поблизу нього) аеродрому, можна використовувати при оцінюванні вразливості, пов'язаної з війною. Таким чином, змістовне наповнення матриці індикаторів значною мірою залежить від того, на яких саме характері небезпеки і рівні аналізу фокусується дослідник.

Отже, підбір індикаторів має відбуватися для кожної компоненти вразливості (економічної, соціальної, екологічної, фізичної і ментальної) крізь призму факторів диспозиції, чутливості й резилентності (табл. 2). Наприклад, індикаторами, які характеризують диспозицію економічної складової (наскільки вона піддається небезпеці), можуть стати рівень безробіття і частка

зовнішніх мігрантів у загальній кількості населення. Чутливість цієї компоненти оцінюється рівнем бідності та індексом людського розвитку, а резилентність — кількістю зареєстрованих транспортних засобів на 1000 км², загальною довжиною доріг, пов'язаних з великими центрами.

Комплексний підхід до кількісного оцінювання соціальної вразливості передбачає розробку спеціальних індексів. Першість тут належить дослідницькій групі, очолюваній С. Каттер (Інститут дослідження небезпек та вразливості Університету Південної Кароліни), яка у 2003 р. розробила Індекс соціальної вразливості (Social Vulnerability Index — SoVI) [12]. Індекс формується шляхом синтезу соціально-економічних індикаторів, відбір яких відбувався на основі масштабних досліджень катастроф та доробку соціальних наук і налічує 42 показники (для менших територій — 32). За допомогою методу головних компонент було визначено 11 факторів, які разом пояснюють 76,4% варіацій результируючих змінних, і він був використаний для встановлення найбільш вразливих округів у США. Ідеться про такі фактори [13, р. 4]: особисте багатство (дохід на душу населення, відсоток заробітку понад 75 тис. дол. на рік, середня вартість будинку і середня орендна плата); вік (діти чи літні люди); щільність забудованого середовища (ступінь розвитку забудованого середовища та його щільність) — низька забудова і висока щільність збільшують втрати під час екологічних небезпек; економічна залежність від одного сектору (залежність від одного сектору для отримання доходу, наприклад, від сільського господарства, видобутку нафти, рибальства чи туризму); житловий фонд і оренда; раса; етнічна приналежність; професія; залежність від інфраструктури. На сучасному етапі індекс SoVI є найбільш поширеним способом оцінювання соціальної вразливості. Дослідницька група, яка розробляла індекс, постійно досліджує методи і концепції соціальної вразливості, покращуючи та оновлюючи його. Таким чином, у світовій практиці розроблено й апробовано багатий арсенал індикаторів оцінювання соціальної вразливості соціальних систем (особливо щодо природних небезпек). Для України актуальним є запозичення існуючих методик з коригуванням на державні соціальні стандарти і з урахуванням регіональних

Таблиця 2. Підбір індикаторів для оцінювання соціальної вразливості

Компоненти	Фактори		
	диспозиція (Д)	чутливість (Ч)	резилентність (Р)
Економічна (1)	1Д Рівень безробіття, частка зовнішніх мігрантів	1Ч Рівень бідності, індекс людського розвитку	1Р Кількість зареєстрованих транспортних засобів, загальна довжина доріг
Соціальна (2)	2Д	2Ч	2Р
Екологічна (3)	3Д	3Ч	3Р
Фізична (4)	4Д	4Ч	4Р
Ментальна (5)	5Д	5Ч	5Р

Джерело: розроблено автором.

особливостей та ризиків. Наприклад, для Карпатського регіону доцільно оцінювати його вразливість до повеней, а для східних регіонів — до лісових пожеж. Це послугувало б основою для розробки заходів щодо запобігання негативним наслідкам від таких подій та зменшення їх руйнівного впливу.

ВИСНОВКИ

Соціальна вразливість — це така властивість соціальної системи (людини, спільноти, регіону і т. п.), яка характеризує міру її схильності, чутливості до шкідливого впливу небезпечних подій і водночас ступінь здатності справлятися з ними, чинити опір і відновлюватися після них. Соціальний контекст поняття «вразливість» вказує на те, що вона стосується суспільства, окремих індивідів чи груп, їх взаємовідносин з суспільством, а також середовища їхнього проживання.

Формування цілеспрямованих рішень і управлінських стратегій потребує комплексного оцінювання соціальної вразливості, що розширює можливості для пом'якшення негативних наслідків небезпечних подій та збільшення соціального потенціалу і стійкості в майбутньому. Таке оцінювання необхідно здійснювати для кожної компоненти вразливості (економічної, соціальної, екологічної, фізичної та ментальної) з урахуванням факторів диспозиції, чутливості та резилентності.

Слід зауважити, що природні катастрофи (повені, землетруси, цунамі та ін.), незважаючи на їх смертоносну силу, не є головною причиною масової загибелі населення у світі. Постійним джерелом небезпеки для різних суспільств є насильство і війни. У минулому столітті майже половина всіх зареєстрованих випадків голоду була зумовлена війною, насильством або конфліктом. Крім того, збройні конфлікти часто спричиняють економічні, демографічні та соціальні кризи, породжують спалахи різних хвороб, посилюють дію природних небезпек, справляють руйнівний вплив на екологію. З огляду на це, соціальна вразливість, пов'язана з війною чи збройним конфліктом, потребує окремого детального вивчення і становить перспективу подальших досліджень з даної проблематики. Крім розвитку теоретичних основ, підбору індикаторів для оцінювання цього виду вразливості вартувало б також вивчити зарубіжний досвід розробки стратегій управління та подолання ризиків домогосподарствами, які живуть у нестабільних економічних середовищах, у тому числі в зонах конфлікту. Після завершення війни на території України відбудову українських міст доцільно здійснювати з урахуванням фактора їх вразливості до воєнних загроз, адже зменшення соціальної вразливості здатне запобігти як людським, так і економічним втратам.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Wisner B., Blaikie P., Cannon T., Davis I. At risk: natural hazards, people's vulnerability and disasters. 2nd ed. New York, Routledge, 2004. 134 p.
2. Shi P. Hazards, Disasters, and Risks. *Disaster Risk Science*. 2019. Jun 05. P. 1—48. https://doi.org/10.1007/978-981-13-6689-5_1
3. Singh S.R., Eghdami M.R., Singh S. The Concept of Social Vulnerability: A Review from Disasters Perspectives. *International Journal of Interdisciplinary and Multidisciplinary Studies*. 2014. Vol. 1. No. 6. P. 71—82.

4. Balica S., Wright N. Reducing the complexity of the flood vulnerability index. *Environmental hazards*. 2010. No. 9. P. 321—339.
5. Kumar D., Kumar R.B., Shyam S., Ratnayke U.R. Indicator Based Assessment of Integrated Flood Vulnerability Index for Brunei Darussalam. *International journal of disaster risk management*. 2021. Vol. 2. No. 2. P. 47—70. <https://doi.org/10.18485/ijdrm.2020.2.2.4>
6. Galderisi A., Ceudech A., Ferrara F.F., Profice A.S. Integration of different vulnerabilities vs. Natural and Na-tech Hazards. ENSURE Project, Del. 2.2. 2010. 108 p.
7. Tapsel S., McCarthy S., Faulkner H., Alexander M. Social vulnerability to natural hazards. Flood Hazard Research Centre. Middlesex University, 2010. 93 p.
8. Villagrán de León J.C. Vulnerability: A Conceptual and Methodological Review. *Studies of the University: Research, Counsel, Education, Publication Series of UNU-EHS*. 2006. No. 4. 64 p.
9. Kumar D., Kumar R. Bhattacharjya. Study of Integrated Social Vulnerability Index SoVI_{int} of Hilly Region of Uttarakhand, India. *Environmental and Climate Technologies*. 2020. Vol. 24. No. 1. P. 105—122. <https://doi.org/10.2478/rtuct-2020-0007>
10. Rana I.A., Routray J.K. Multidimensional Model for Vulnerability Assessment of Urban Flooding: An Empirical Study in Pakistan. *International Journal of Disaster Risk Science*. 2018. Vol. 9. P. 359—375. <https://doi.org/10.1007/s13753-018-0179-4>
11. Dwyer A., Zoppou C., Nielsen O. et al. Quantifying social vulnerability: A methodology for identifying those at risk to natural hazards. Geosciences Australia. Record 2004/14. 101 p. URL: <https://www.geosci.usyd.edu.au/users/prey/Teaching/Geos-2111GIS/Ref/GA4267-IdentifyingRisks.pdf>
12. Dunning C.M., Durden S. Social Vulnerability Analysis: A Comparison of Tools. *IWR White Paper*. 2013. Feb. URL: https://www.iwr.usace.army.mil/Portals/70/docs/iwrreports/Social_Vulnerability_Analysis_Tools.pdf
13. Lundern L., Jonsson A. Assessment of Social Vulnerability. A Literature Review of Vulnerability Related to Climate Change and Natural Hazards. *CSPR Briefing*. 2012. No. 9. 20 p.

Надійшла 02.05.2022

Прорецензована 19.05.2022

Доопрацьована 20.05.2022

Підписана до друку 24.05.2022

REFERENCES

1. Wisner B., Blaikie P., Cannon T., Davis I. At risk: natural hazards, people's vulnerability and disasters. 2nd ed. New York, Routledge, 2004.
2. Shi P. Hazards, Disasters, and Risks. *Disaster Risk Science*, 2019, pp. 1-48. https://doi.org/10.1007/978-981-13-6689-5_1
3. Singh S.R., Eghdami M.R., Singh S. The Concept of Social Vulnerability: A Review from Disasters Perspectives. *International Journal of Interdisciplinary and Multidisciplinary Studies*, 2014, Vol. 1, No. 6. pp. 71-82.
4. Balica S., Wright N. Reducing the complexity of the flood vulnerability index. *Environmental Hazards*, 2010, No. 9. pp. 321-339.
5. Kumar D., Kumar R.B., Shyam S., Ratnayke U.R. Indicator Based Assessment of Integrated Flood Vulnerability Index for Brunei Darussalam. *International Journal of Disaster Risk Management*, 2021, Vol. 2, No. 2, pp. 47-70. <https://doi.org/10.18485/ijdrm.2020.2.2.4>
6. Galderisi A., Ceudech A., Ferrara F.F., Profice A.S. Integration of different vulnerabilities vs. Natural and Na-tech Hazards. ENSURE Project, Del. 2.2, 2010.
7. Tapsel S., McCarthy S., Faulkner H., Alexander M. Social vulnerability to natural hazards. Flood Hazard Research Centre. Middlesex University, 2010.
8. Villagrán de León J.C. Vulnerability: A Conceptual and Methodological Review. *Studies of the University: Research, Counsel, Education. Publication Series of UNU-EHS*, 2006, No. 4.
9. Kumar D., Kumar R. Bhattacharjya. Study of Integrated Social Vulnerability Index SoVI_{int} of Hilly Region of Uttarakhand, India. *Environmental and Climate Technologies*, 2020, Vol. 24, No. 1, pp. 105-122. <https://doi.org/10.2478/rtuct-2020-0007>

10. Rana I.A., Routray J.K. Multidimensional Model for Vulnerability Assessment of Urban Flooding: An Empirical Study in Pakistan. *International Journal of Disaster Risk Science*, 2018, Vol. 9, pp. 359-375. <https://doi.org/10.1007/s13753-018-0179-4>
11. Dwyer A., Zoppou C., Nielsen O. et al. Quantifying social vulnerability: A methodology for identifying those at risk to natural hazards. Geosciences Australia. Record 2004/14, available at: <https://www.geosci.usyd.edu.au/users/prey/Teaching/Geos-2111GIS/Ref/GA4267-IdentifyingRisks.pdf>
12. Dunning C.M., Durden S. Social Vulnerability Analysis: A Comparison of Tools. *IWR White Paper*, 2013, available at: https://www.iwr.usace.army.mil/Portals/70/docs/iwrreports/Social_Vulnerability_Analysis_Tools.pdf
13. Lundgren L., Jonsson A. Assessment of Social Vulnerability. A Literature Review of Vulnerability Related to Climate Change and Natural Hazards. *CSPR Briefing*, 2012, No. 9.

Received on May 2, 2022

Reviewed on May 19, 2022

Revised on May 20, 2022

Signed for printing on May 24, 2022

Olha Ryndzak, Dr. Sci. (Econ.),

Senior Researcher of the Department of Social and Humanitarian

Development's Problems of the Regions

Institute of Regional Research named after M.I. Dolishniy of the NAS of Ukraine

4, Kozelnytska St., Lviv, 79026, Ukraine

SOCIAL VULNERABILITY ASSESSMENT:

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS

The development of effective strategies and making operative decisions in the emergency management system should be based on a comprehensive assessment of the vulnerability of social systems. To this end, it is necessary to develop its theoretical and methodological foundations in the direction of ensuring its comprehensiveness. The author formulated a definition of vulnerability as a property of the social system, characterized by the degree of susceptibility, sensitivity to the harmful effects of hazardous events and at the same time the degree of ability to cope with them, resist and recover from them. The main vulnerability factors are analyzed, such as disposition, exposure to the effects of disaster, catastrophe; susceptibility and resilience. Four components of social vulnerability (economic, social, environmental, physical) and the main indicators for their assessment are highlighted.

It is shown that economic vulnerability characterizes the potential impact of hazards on economic processes, property or certain sectors of the economy; social — refers to certain population groups who are not able to cope with disasters, their relations, the nature of relations with society; environmental — includes indicators that characterize the impact of hazardous events on the natural environment (flora, fauna, ecosystems, biodiversity); physical — determines the possibility, potential of a certain element or system to undergo changes or sustain damage under the influence of natural or anthropogenic hazards. An analysis of mental vulnerability is proposed, which includes not only the attitudes of individuals or groups in relation to the world around them, including dangers and threats, but also the general way of thinking, certain knowledge and skills to overcome problems.

A logical-structural scheme of social vulnerability research has been developed, which enables a comprehensive selection of indicators for each of its components (economic, social, environmental, physical and mental) through the prism of exposure, susceptibility and resilience. Comprehensive assessment of social vulnerability is a prerequisite for developing measures to reduce it, which can prevent human, physical and economic losses.

Keywords: social vulnerability; hazardous event; components and factors of vulnerability; vulnerability indicators.

<https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.06.066>
JEL: M30, M31

SAFARLI ELMIR, Doctor of Philosophy in Business and Finance,
Director
SEFCO Consulting Group
Azerbaijan, Baku
e-mail: elmir.safarli@sefco.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2034-1334>

GASIMZADE NARGIZ, Lecturer

Eurasia University

Azerbaijan, Baku

e-mail: nargiz.gasimzade@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0162-6497>

ASSESSMENT OF THE CUSTOMER SATISFACTION IN AZERBAIJAN PRIVATE BANKING SYSTEM

The purpose of this study is to develop the principles and methodological apparatus of the system for increasing customer loyalty of banking services on the basis of relationship marketing in Azerbaijan private banking system. In accordance with the goal, the features of banking services that determine the specifics of marketing banking services are identified. Also, the areas of application of psychological theories of motivation in the marketing of banking services are analyzed, and the features of the decision-making process on the purchase of banking services are highlighted. In particular, a procedure has been developed for assessing customer satisfaction — the main component of loyalty; The procedure for identifying key consumers has been developed describes strategies to increase the loyalty of key consumers; specific ways to increase loyalty are indicated.

Keywords: Azerbaijan Banking system; customer satisfaction; customer loyalty.

Improving the banking system of Azerbaijan, expressed in the growth of operations and stabilization of the number of existing banks, is taking place against the backdrop of increasing competition. The increase in competition is due to a gradual reduction in traditional sources of income for Azerbaijan banks at high transaction costs and the relative constancy of the number of competitors. As a result, customer service is becoming the main source of profit for banks.

It is important to note that if in banking practice all consumers of banking services are commonly called customers, in marketing the concepts of «customer»

C i t a t i o n: Safarli E., Gasimzade N. Assessment of the customer satisfaction in Azerbaijan private banking system. *Economy of Ukraine*. 2022. No. 6. P. 66—83. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.06.066>

and «consumer» are different: only customers who repeatedly purchase the service of one provider are referred to customers. With this in mind, in our work we will not talk about customers, but about consumers of banking services.

For sustainable development, the bank must have a balanced deposit process allowing you to freely conduct active operations and does not require significant resources in liquid form. According to the Central Bank of the Azerbaijan Republic, as of February 1, 2001, 64% of attracted deposits and deposits of Azerbaijan commercial banks were deposits of individuals. 70% of them accounted for term deposits. Time deposits are an expensive but most stable part of the deposit base. Therefore, the retention of individuals (i.e. private consumers of banking services) guarantees the future of the bank.

Although general approaches to customer retention are known, they are not systematized, in addition, the marketing theory lacks a methodological apparatus that supports all stages of the development of a system of long-term customer retention. Therefore, the development of a system to increase the loyalty of private consumers of banking services is an urgent methodological and practical problem.

Study reflects the current situation in the theory of marketing of banking services. First, the same general approach is evident, without proposing specific actions that take into account the specifics of a banking product. Secondly, maximum attention is paid to marketing communications and segmentation. There are currently no works devoted to the problem of increasing the loyalty of consumers of banking services in Azerbaijan. So, the contribution of this study is that, it is the first analysis in Azerbaijan banking system measures consumer satisfaction of banks.

When the relevant studies on consumer preferences in the banking sector are analyzed, it is seen that there are many different studies in the literature that address the issue from different perspectives. However, many of these studies is applied on countries in Europe and Asia, Turkey is in terms of the number of studies has been found to be relatively limited. Some studies related to the subject in the literature are as follows: Cebeci and Çabuk (2016) [1]. In the practice they performed on the customers of a public bank operating in the Görele District of Giresun province, the features that consumers place importance on bank choice are gathered under 7 factors (Branch and Alternative Channel Network, Personnel Features, Ease of Operation and Cost, Physical and Technical Structure of the Bank, Variety of Products and Services, Reliability of the Bank and Speed) (Blaug, 1994: 700) [2].

When the importance of these factors according to the variance explanations is analyzed, the importance given by the customers to the Branch and Alternative channel network factor ranks first; They determined that this factor was followed by the Personnel Traits, Ease of Operation and Cost and the Bank's Physical and Technical Structure factors. In their study, Faramarzpour and Mahmoudzadeh (2015) [3] examined the impact of products, price (financial return), location, physical evidence, quality, employees, promotion activities and processes in the Neyshabur region of Iran, where consumers prefer private banks. As a result of the multiple regression analysis, it was seen that all the variables were significantly effective in the bank preferences of the consumers. In the study, the most important factor affecting consumer bank preferences was found as price (financial return), after this factor, factors affecting consumer preference were determined as service quality, service delivery processes and employee factors respectively. The least in-

fluencing factor on consumer bank preference is the promotion activities (Batra R., Myers D.D., Aaker D.A., 1998: 700) [4].

Chigamba and Fatoki (2011) [5] examined the bank preferences of students studying at Fort Hare University in South Africa. As a result of the research, it was understood that the factors affecting the bank preferences of the students were grouped under six groups. It has been determined that the most important of these factors affecting the bank preference of the students are the features of the services offered by the bank, the ease of transportation (proximity) of the bank and the physical facilities of the bank (the attractiveness of the bank building, parking areas, interior decoration, etc.). As a result of the research carried out by Taşkın, Akat and Erol (2010) [6] in order to determine the factors affecting the bank preferences of consumers in Bursa, the factors that affect the consumer preferences are gathered under 7 factors and among these factors, the factors such as being reliable, creating ads and social-technical competence factors are among the other factors. They found that it was more important.

Mokhlis (2009) [7] gathered the factors that consumers pay attention to in their bank choices in nine groups as a result of their research on 368 university students in Malaysia. As a result of the factor analysis, it was seen that the factors with the highest eigenvalue were the effect of people (reference effect), the attractiveness and atmosphere of the bank and the service delivery of the bank. In addition, it has been determined that the factors that consumers place importance on bank choice differ according to gender.

On the other hand, Karamustafa and Yıldırım (2007) [8] conducted a research on the bank preference of individual consumers in Kayseri. As a result of the research, it was determined that the factors that have the highest impact on consumers' bank preferences are «reliability of the bank», «providing services in such a way that no long queues are formed in the bank», «widespread ATMs and high service types» and «low transaction errors». Apart from this, there are various studies in the literature aimed at providing data to the marketing strategies that banks will implement

In the business of the company constantly there are problems associated with the need to more fully satisfy the needs of existing and potential buyers for goods. The solution to such problems is facilitated by market research. Marketing research usually refers to the focused study of problems and the development on this basis of recommendations for providing solutions.

RESEARCH METHODOLOGY

Leading scientists in the field of loyalty studies have developed several methods regards on customer's satisfaction issues. All methods of loyalty research can be divided into two large groups: empirical and statistical methods. It should be born in mind that it is difficult to imagine these methods in their pure form — they are used in the dialectical unity of the experimental and theoretical. Empirical research methods can identify the presence of loyalty and determine its level, while mathematical methods allow you to build a loyalty curve, identify satisfaction, calculate the net support index, take into account and calculate the influence of the factors that form this loyalty.

The first research method is called the «method of sharing needs» that arose in the 50s of the twentieth century. The essence of the method is that the degree of consumer loyalty is determined in numerical terms.

If a person, for example, has applied for consumer services in the same CC seven times out of ten, it is considered that the CC takes 70% of the needs of this client. Similarly, if one UK installs water meters in the house in a ratio of five to ten, it is considered that the share of the UK brand is 50% of the needs for metering devices for a particular house and a specific UK. The definition of loyal consumers is thus based on data on how many times a consumer must apply for the services of a specific asset management company or at home needs to install individual asset managers in order to be deemed loyal. Consequently, brand loyalty can be determined on the basis of how often and in what proportion the process of providing services of a given brand in relation to other brands occurs.

Many experts believe that if the share of repeat purchases is 67%, then such a consumer is necessarily loyal. Consumers whose repeat purchases are less than 67% belong to «defectors» (the client hesitates, the choice of the client stops at one or the other company that provides services, works).

The main problem of this method is that consumers do not always buy a particular brand, because they are truly loyal to it. It is very difficult to distinguish from the total number of purchases exactly those that were made on the basis of true loyalty to the product or brand, so this method leads to too much error. In addition, the level of repeat purchases (70% or 67%, or 50%) is a very subjective quantity: whom to rank as loyal customers and who not.

The second research method can be considered the «conversion model» proposed by J. Hofmeyr (Jan Hofmeyr) and B. Rice (Butch Rice), which allows to measure the degree / level of commitment. The model uses four main indicators (Rozanova, 1999) [9]:

- brand satisfaction;
- alternatives;
- the importance of brand selection;
- fluctuations.

Trademark satisfaction shows that the higher the degree of satisfaction, the higher the likelihood that it will become a commitment. However, satisfaction does not correlate well with behavior, and therefore, an understanding of the nature of satisfaction does not fully reveal the causes of certain consumer actions. Nevertheless, satisfaction is an essential component in understanding the relationship between the consumer and the brand.

Alternatives. One of the reasons consumers do not change their brand for another is because they feel that the alternatives are as bad as the brand they are purchasing, or even worse. Brand assessment does not occur in isolation from competing brands. It is also necessary to remember that a high degree of satisfaction does not always mean that communication with the consumer is unshakable: if the consumer sees a competing brand in a more favorable light, this may lead to a departure from this brand.

Importance of brand selection. If brand selection does not represent any value to the consumer, then achieving commitment will not be easy. Choosing a brand should be of some interest to the consumer. Only in this case can we talk about the

presence of commitment. The more important it is for a consumer to choose a brand, the greater the likelihood that he will take the time to make the final decision as to which brand to choose. In case of dissatisfaction with the acquired brand, the committed consumer will be more tolerant towards him. Therefore, the higher the level of commitment, the higher the level of tolerance / tolerance towards the brand in case of dissatisfaction with it.

Fluctuations (degree of uncertainty or duality of attitude). This indicator is the key in the model. The more insecure a consumer is about choosing a particular brand, the more likely it is that he will put off the final purchase decision until the last moment. Therefore, such consumers need an incentive that they receive directly in the store, since it is there that the final choice takes place.

This method will not give a clear quantitative answer, since it will be difficult to get such answers to questions regarding, for example, «the importance of brand selection» or «degree of uncertainty». This problem is so complex that in one of the studies, more than 50 different options for determining brand loyalty and how to measure it were proposed. As a result, the authors, who, in an attempt to determine the degree of loyalty, relied on the same objective purchase data, came up with different results.

The third research method is the Reicheld Method. The author believes that a truly loyal consumer will actively advertise and recommend the brand among his environment, thereby creating an influx of new customers. Recommendations are a kind of responsibility that a loyal consumer takes on before his friends and colleagues, because in this case, he is personally ready to vouch for the high quality of the goods or services.

Today, most foreign companies that deal with customer loyalty management issues use this particular methodology to determine the level of loyalty.

NPS index calculation. The mathematical representation of the method of studying consumer loyalty, based on the division of consumers into three groups: «Promoters», «Neutrals» and «Critics».

Some of the clients most loyal to the company are ready to take personal reputation risks and positively recommend this company in the market (clients are promoters). The second part of the clients, as a rule, is satisfied with the way the company works, but is not ready to take on reputation risks and recommend it (passive clients). And, finally, the third part of clients are clients who have received negative experience in communicating with the company and give it «counter-recommendations» in the market (clients are detractors).

Mathematically, the concept of NPS looks like this. When answering the question about the likelihood of a recommendation, clients rate this probability on a scale of zero to ten. Zero points are put by those who are absolutely not ready to recommend the company. Ten points — those who are undoubtedly ready to do this. Promoters are those who evaluate the probability of a recommendation by nine and ten points, passive are those who choose seven and eight points, and detractors are customers who rated the probability of their positive feedback about the company from six to zero, inclusive (Rossiter, 2000) [10].

The fourth method is the approach of ANA experts [2]. In the process of studying the relationship between the degree of customer satisfaction and their loyalty in the Japanese airline ANA, the following consumer segments can be distinguished:

- a group of customers who have no choice, who for various reasons are forced to use the goods of your company;
- a group of dissatisfied customers, where there are negative consumers — «terrorists»;
- a mobile group of undecided consumers;
- a group of regular customers, including the so-called «preachers» consumers.

The desire to attract regular customers implies an increase in the degree of loyalty, as a rule, due to the mobile group of undecided consumers.

The company needs not only to satisfy the consumer, but to exceed his expectations, since a partially satisfied consumer with a high degree of probability can switch to a competitor's brand. At the same time, the consumer believes that he will lose a little and in the case of further searches he will be able to make a better purchase. Therefore, companies today are trying not only to attract new customers, but also to retain consumers by stimulating their repeat purchases. The strategic course to increase loyalty allows the organization to maintain and increase the number of regular customers and prevents them from leaving (Soloviev, 1993) [11].

EMPIRICAL RESULTS

To maintain and develop activities in the bank, it is advisable to introduce a customer loyalty management system based on the determination of the NPS indicator. The calculation of this index is based on a customer survey, in which a ten-point scale determines the likelihood that they will recommend the bank to their friends and acquaintances. For a more thorough analysis, a number of additional questions are proposed, evaluated on a ten-point scale. In accordance with this methodology, the organization's clients can be divided into three categories: 1) promoters — loyal enthusiasts, convincing their environment to use the organization's services; 2) detractors — customers dissatisfied with the service; 3) passive, or neutral, — customers who are satisfied with the service, but are not able to recommend the organization to their friends; competitors can easily lure this category. Each group of customers demonstrates a certain model of behavior (based on relationship marketing), as well as a certain type of relationship. Each of these groups requires different actions from the organization. The higher the share of promoters, the higher the NPS of the bank, the more positive information about the organization the market receives and the more potential customers choose the bank. Based on the fact that in order to attract one new customer, the bank needs to «create» at least two promoters, and only one detractor robs the company of four to five new customers, the bank needs more promoters. This increases the likelihood of attracting new customers and, consequently, the potential for profit growth.

The presence of loyalty, i.e., a favorable attitude of consumers to this organization and its products, serves as the basis for obtaining a stable sales volume, which, in turn, is a strategic indicator of the organization's success. Customer loyalty to a bank is understood as a positive attitude of consumers to everything related to the activities of this organization: banking services provided, staff, image, information coming from the bank, advertising messages, symbols, etc. Loyal can be called those consumers who for a long time interact with the organization and make repeated purchases. The basis for loyalty is the positive experience that the

client has acquired in the process of using the product, service. An important role is also played by the degree of communication tension between consumers of banking services and employees of the organization. Therefore, the identification of priority measures and the necessary corrective actions, as well as additional measures in order to improve the quality of service in the bank, is a paramount factor for its successful existence in the market.

The level of customer loyalty of banking services, the degree of their satisfaction with the quality of service in a commercial bank is supposed to be determined using marketing research. To achieve this goal, several hypotheses were formulated and tested during the study.

1. The real level of customer satisfaction with the quality of service in the bank under study is lower than the desired optimum. In order to identify the significance level of satisfaction with the quality of service, a survey was conducted among bank employees.

2. The level of customer satisfaction with the quality of service varies depending on the segment of consumers.

3. The real level of customer loyalty is lower than the desired optimum (optimum is understood as the maximum possible rating on the scale under consideration).

4. Communications between customers and bank employees are intense, characterized by an increased level of conflict.

As a research base, primary information was collected, collected by the survey method, namely, by questioning clients in a commercial bank. The subject of the study is the opinions of customers, their attitude to service. The sample size was 300 respondents aged mainly from 20 to 60 years, consisting of representatives of various segments. At the same time, in order to identify the optimal indicator of the level of satisfaction with the quality of service, a survey was also conducted of 100 bank employees who ranked and rated the quality of service parameters in their department.

To analyze the data obtained from the questionnaire, the ranking method, the methods of simple and cross tabulation, and simple statistical calculation were used. According to the results of the survey, the following socio-demographic characteristics of the bank's customers can be distinguished.

Among the surveyed consumers of banking services, women predominate, their share in the total sample was 56% of respondents. Distribution of clients depending on the field of activity: representatives of the sphere of culture, science, medicine, education (29.8%), industrial enterprises (23.5%), trade, consumer services, housing and communal services (10.7%), financially credit workers (8%), representatives of the transport and communications sectors (7.6%), workers of construction organizations (6.2%), representatives of governing bodies (5.3%), employees of the Ministry of Internal Affairs and the army (4.9%), agricultural workers (4%). In the structure of clients by the level of their monthly incomes, the groups of respondents with an income level of 4,000 to 8,000 manat prevail. (33%), as well as income from 8,000 to 15,000 manat (31.5%). Clients with income up to 4000 r. (12.8%), from 15,000 to 20,000 manat (11.4%), from 20,000 to 30,000 manat (8.1%), above 30 000 manat (3.2%) of respondents. Thus, the majority of customers surveyed refers to the segment of mass customers whose income does not exceed 15,000 manat.

For further analysis of the results, all respondents were divided into four segments: students — 40 people (13.3%); pensioners — 48 people (16%); commercial customers — 64 people (21.3%); mass customers — 148 people (49.4%). The assumption was made that the following categories of consumers of banking products belong to mass customers: specialists with higher education and private entrepreneurs with personal incomes below 15,000 rubles. monthly, specialists with secondary education, workers, drivers, housewives, military personnel. Commercial clients included: directors, top managers, middle managers, specialists with higher education and private entrepreneurs with personal incomes above 15,000 manat monthly.

Initially, it was assumed that the concept of «quality of service» includes a number of equilibrium parameters that were ranked by clients during the study in order to identify priorities. According to the results of the analysis, the sample locations were distributed between indicators of service quality (Table 1).

Clients and bank employees also rated these parameters, the average values of which are presented in Table 2.

Along with this, in order to determine the necessary, desired and sufficient level of the considered parameters, these indicators were ranked by the degree of importance for the bank by employees (Table 3).

Based on the results obtained, the following conclusions can be drawn. The most significant parameters of quality service, according to customers, are: «lack of queues» (1.0), «professionalism of the bank staff» (2.3), and also «the friendly attitude of the bank employees to the client» (3.0). Parameters of average importance: «convenient mode of operation» (4.3), «speed of service when performing operations at the window» (4.5), «the ability to get detailed advice» (6.3), «com-

Table 1. Ranking of indicators of the quality of customer service

Service Quality Score	General sample		Among the			
	middle rank	rank	students	senior citizens	commercial customers	bulk clients
No queues	1.0	1	1	1	1	1
Professionalism of the bank staff	2.3	2	2	3	2	2
Friendly attitude of bank employees to the client	3.0	3	3	2	4	3
Convenient mode of operation	4.3	4	5	5	3	4
Window service speed	4.5	5	4	4	5	5
The opportunity to get a detailed consultation	6.3	6	7	6	6	6
Comfortable conditions in the branch (for filling out documents)	6.8	7	6	7	7	7
The presence of promotional information in the room and its sufficiency	8.0	8	8	8	8	8
The interior of the bank premises and the appearance of employees	9.0	9	9	9	9	9
Total, %	—	—	13.3	16	21.3	49.4

Source: Data obtained from questionnaires.

fortable conditions in the branch (to fill documents)» (6.8). The clients consider the least significant parameters: «the presence of advertising and informational material in the hall and its sufficiency» (8.0), «the interior of the bank premises and the appearance of employees» (9.0).

Table 2. Assessment of indicators of the quality of customer service of the bank

Service Quality Score	Average rating		Among the			
	employees	customers	students	senior citizens	commercial customers	bulk clients
Friendly attitude of bank employees to the client	8.4	6.7	6.8	6.6	6.4	6.8
Professionalism of the bank staff	9.1	7.0	7.2	6.7	6.5	7.2
No queues	8.1	4.3	5.5	3.2	4.3	4.3
Comfortable conditions in the branch (for filling out documents)	7.9	5.7	5.8	5.7	5.7	5.7
Convenient mode of operation	9.1	6.4	6.6	6.5	6.3	6.2
Window service speed	8.9	5.6	6.2	5.6	5.5	5.6
The opportunity to get a detailed consultation	8.6	6.3	6.5	6.1	6.3	6.3
The presence of promotional information in the room and its sufficiency	8.4	6.9	6.8	7.5	6.1	7.1
The interior of the bank premises and the appearance of employees	8.2	7.4	7.3	8.1	6.5	7.5
Integrated Service Satisfaction Rating	8.5	6.3	6.5	6.2	6.0	6.3

Source: Data obtained from questionnaires.

Table 3. Ranking indicators of quality of service by bank employees

Service Quality Score	Middle rank	Rank
Professionalism of the bank staff	1.4	1
Convenient mode of operation	1.6	2
Window service speed	3.4	3
The opportunity to get a detailed consultation	4.6	4
Friendly attitude of bank employees to the client	4.8	5
The presence of promotional information in the room and its sufficiency	5.6	6
The interior of the bank premises and the appearance of employees	6.6	7
No queues	8.0	8
Comfortable conditions in the branch (for filling out documents)	8.8	9

Source: Data obtained from questionnaires.

The following trends attract particular attention:

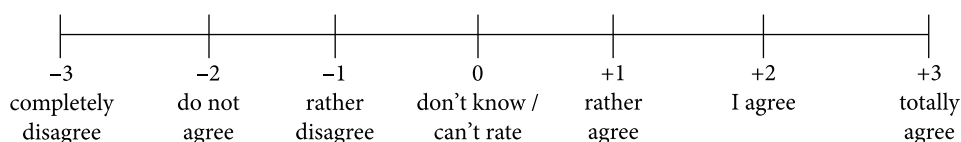
- personal communication («the opportunity to get detailed advice») is evaluated by customers higher than the ability to obtain information about banking products from leaflets and booklets;
- the friendliness of the bank's employees and their professionalism are practically inseparable in importance in representing clients.

At the same time, the «absence of queues» ranks first in all segments, and the «professionalism of the bank staff» is in second place only in three segments; for pensioners it turned out to be more important «friendly attitude of bank employees to the client.» At the same time, for commercial customers, the «convenient mode of operation» is a more significant indicator compared to the «friendly attitude of bank employees to the client». Such indicators of service quality as: «the presence of advertising and information material in the hall and its sufficiency» and «the interior of the bank premises and the appearance of employees» occupy the eighth and ninth places in all segments, respectively.

The main tasks of bank employees include the following: maintaining a high level of professionalism of employees (1.4) and ensuring the availability of services, including convenient working hours (1.6), increasing the speed of customer service (3.4). The tasks that are of average importance for the bank are: providing the opportunity to receive the necessary consulting assistance (4.6), friendly attitude to customers (4.8), providing the halls with advertising and information material (5.6), improving the interior and exterior of employees (6.6). The least significant tasks were: work on reducing the queues (8.0) and creating more comfortable conditions for filling out documents (8.8).

Estimates made by clients, by all indicators, are lower than those put by bank employees. Clients gave the highest ratings to those parameters that were least significant for them: «the presence of advertising and information material in the hall and its sufficiency» (6.9); «The interior of the bank premises and the appearance of employees» (7.4). The smallest estimates of indicators that are important enough for customers: «no queues» (4.3); «Comfortable conditions for filling out documents» (5.7); «Speed of service during operations» (5.6). At the same time, the indicators that are most important for consumers are: «friendly attitude of the bank employees to the client» and «professionalism of the bank staff», the average ratings are quite high — 6.7 and 7.0 points, respectively. Clients minimally rated the indicator characterizing the presence of queues, and gave the maximum rating to the indicator of the state of appearance of employees and the interior of the bank premises.

Bank employees rated all indicators of service quality on average at 8—9 points, with the maximum rating for the indicators: «professionalism of the bank staff», «convenient mode of operation» — 9.1 points. The lowest ratings have parameters that the bank's customers also rated low: «comfortable conditions at the branch (for filling out documents)» (7.9), «lack of queues» (8.1). Thus, the first hypothesis of the study is confirmed — the real level of satisfaction with the quality of service is lower than the desired optimum, that is, all assessments of the parameters of service quality set by customers are lower than the ratings set by the bank employees of the corresponding parameters. The integrated assessment of satisfaction with the quality of customer service amounted to 6.3 points, which is 2.2 points lower than the integrated assessment of bank employees.

Likert scale

Source: [12].

The second hypothesis that the level of satisfaction with the quality of service varies depending on the segment of consumers of banking services has also proved to be true. Integral assessments of satisfaction with the quality of service for pensioners, commercial customers, and also mass customers are quite critical — 6.2, 6.0, and 6.3 points, respectively. The highest integral rating was given by students — 6.5 points. Determining the level of customer loyalty to the bank was carried out by identifying the level of consent or disagreement of consumers with a number of statements, from the proposed set of answer options from «completely agree» to «completely disagree». To assess the responses of the respondents, the Likert scale (fig.) was used, which allowed them to express the intensity of their feelings.

The integral loyalty index of each group of customers was calculated as the arithmetic average of the private values of loyalty for each statement (Table 4).

The integral customer loyalty index of 0.83 demonstrates agreement with the statements, since all values are expressed in positive values. However, the position value of «completely agree», corresponding to the optimal index value of 3, is not observed for any indicator. The positive thing is that all segments intend to continue to remain customers of the bank and would recommend it to their friends (the spread between the first and second rank is small and amounted to 0.16). It should be noted that the bank has formed a group of commercial customers who currently regularly use banking services and intend to use them in the future. This segment has a maximum loyalty index of 1.02. This group of customers is the most positive in relation to the bank. Also, a rather high loyalty indicator is observed among mass customers — 0.82, and the lowest among pensioners — 0.65.

Thus, the third hypothesis that the real level of customer loyalty below the desired level was confirmed, since the integral customer loyalty index — 0.83 turned out to be much less than the optimal value («3»).

The fourth hypothesis formulated that communication between consumers of banking services and bank employees is intense and often characterized by an increased level of conflict was fully confirmed, as more than half of the customers (58.7%) confirmed that they either entered into a conflict, or witnessed a conflict at the bank's offices for the following reasons:

- incorrect customer behavior — 32.4%;
- employees cannot give the client detailed and understandable advice on issues of interest to him — 29%;
- employees are inattentive to requirements, requests, customer complaints — 28.4%;
- employees do not know how to establish good business contact with a bank client — 23.9%;
- other reasons — 6.25%.

Among other reasons, respondents emphasize especially: the presence of queues and insufficient technical support. The majority of respondents (32.4%) admit that the cause of conflicts was incorrect customer behavior. Thus, the tension in communications between consumers of banking services and bank employees is mainly due to the inability of employees to pay off customer irritation, prevent the development of a conflict situation, and reconfigure the client to the tone of a friendly mutually beneficial conversation.

To assess the level of communication between consumers of banking services and bank employees, respondents were asked to express their degree of agreement or disagreement with a number of statements on the actions of bank employees presented in the questionnaire. To determine the degree of customer loyalty, the Likert scale was used.

The value of the integrated assessment of the tension of communications between employees and consumers of banking services was 0.4, it is intermediate in relation to the estimates «I don't know» and «rather agree», which indicates a sufficient degree of uncertainty of the respondents in their agreement with the statements made. The highest rating of interaction with bank employees was given by mass customers — 0.48, commercial customers rated — 0.42, other respondents expressed approximately the same opinion and gave rather low ratings: pensioners — 0.24 and students — 0.23. Clients who came into conflict or were witnesses of conflict situations gave a sharper assessment of the level of communication between employees and customers of the bank than representatives of the general sample.

The integrated assessment of communications tension was -0.057 . This value is intermediate in relation to the estimates «I rather disagree» and «I don't know,» which indicates that a number of clients have negative opinions about the assessed statements. The highest and most positive assessment of interaction with bank employees was given by mass customers (0.093), and the lowest by pensioners (-0.399).

Table 4. Determining the level of customer loyalty to the bank

Service Quality Score	General sample		Students		Senior citizens		Commercial customers		Bulk clients	
	average rating	rank	average rating	rank	average rating	rank	average rating	rank	average rating	rank
I regularly use the services of a bank	0.75	3	0.50	4	0.38	3	1.12	2	0.76	3
I intend to continue to be a client of the this bank	1.21	1	1.08	1	1.08	1	1.38	1	1.22	1
I would recommend the bank to my friends, acquaintances and colleagues	1.05	2	1.05	2	1.06	2	1.06	3	1.04	2
I am proud to say that I am a bank customer	0.32	4	0.55	3	0.06	4	0.50	4	0.27	4
Integrated Bank Customer Loyalty Index	0.83	—	0.80	—	0.65	—	1.02	—	0.82	—

Source: Data obtained from questionnaires.

Clarification of the main causes of customer dissatisfaction was the aim of the study. For this purpose, a regression analysis of the factors affecting customer satisfaction with the product of restructuring of unsecured loans to individuals was carried out. To build a linear regression function as a variable, a customer satisfaction index was introduced on a scale of 1 to 10 points. In addition, the following work was carried out:

a) based on an analysis of the Ishikawa diagram [13], a list of issues has been prepared that reflect individual root causes (problems in the process of providing restructuring);

b) a questionnaire has been prepared with the first question clarifying the degree of customer satisfaction with the provided product (debt restructuring).

Independent variables ($X_1, X_2, X_3, \dots, X_n$) are individual root causes (problems in the process of providing restructuring). The number of questionnaires collected is over 50 measurements, which is enough to work with continuous data. Following table shows 11 variables (Table 5) that represent the questions of the questionnaire, as well as the root causes leading to the appearance of these factors. The following abbreviations have been adopted here: Debt Restructuring Unit (DRU), Bank Regulatory Document (BRD), Bank Office (BO).

Table 5. Independent variables

Name of variables	Questions related to the variables
X_1	Indicate in which settlement you live and in which you had to hand over and sign documents for restructuring
X_2	How many weeks have elapsed since the date of the application?
X_3	How many times did you have to visit a bank branch and / or other departments of the bank in the process of providing services for the restructuring of your debt?
X_4	How many times did you have to visit a bank branch and / or other divisions of the bank to provide documents and sign additional agreements?
X_5	Did you immediately know at what address and which specialist you needed to apply for restructuring?
X_6	Who advised you when you first applied to solve the arising difficulties with paying on a loan?
X_7	Was the process of collecting documents incomprehensible and / or time-consuming for you?
X_8	Was it necessary to additionally submit documents to the bank after you submitted a full package of documents in accordance with the initial request?
X_9	Was the initial consultation of the branch employee and / or problem debt officer clear? (After the consultation, you had a clear understanding of the terms of the restructuring and the list of necessary documents)
X_{10}	Would it be more convenient for you to submit an application and necessary documents via the Internet?
X_{11}	From what sources, from which of the employees did you learn about the possibility of restructuring the loan?

Source: Data obtained from questionnaires.

Using the MS Excel package, we will compose a correlation matrix and analyze it, select statistically significant coefficients >0.7 (Table 6).

As we can see that there is no multicollinearity, since none of the variables strongly correlates with other variables (the correlation modulo does not exceed 0.7). We get that the proposed linear model should have the form

$$Y = A_0 + A_2X_2 + A_3X_3 + A_4X_4.$$

To find the regression coefficients A_0, A_2, A_3, A_4 , we also use the MS Excel package (Table 7).

As follows from the data, the value of $R_2 = 0.886$ is close enough to unity, which confirms the relevance (Hjørland Birger, 2000) [14] of the proposed model.

Table 6. Statistically significant coefficients

	Y	X ₁	X ₂	X ₃	X ₄	X ₅	X ₆	X ₇	X ₈	X ₉	X ₁₀	X ₁₁
Y	1,00											
X ₁	-0,06	1,00										
X ₂	-0,70	0,16	1,00									
X ₃	0,88	0,04	0,52	1,00								
X ₄	-0,76	0,08	0,52	0,62	1,00							
X ₅	-0,22	0,03	0,11	0,23	0,18	1,00						
X ₆	-0,09	-0,12	0,09	0,08	0,14	-0,03	1,00					
X ₇	-0,02	0,24	0,06	0,07	-0,06	0,06	-0,11	1,00				
X ₈	0,11	-0,08	-0,13	-0,15	-0,09	-0,08	-0,02	0,04	1,00			
X ₉	0,16	0,06	0,05	-0,20	-0,07	-0,04	0,02	0,17	-0,11	1,00		
X ₁₀	-0,16	0,16	0,27	0,21	0,10	0,05	0,13	-0,03	0,12	-0,14	1,00	
X ₁₁	-0,26	0,00	0,04	0,26	0,16	0,1	0,32	-0,01	0,13	-0,15	-0,05	1,00

Source: Results of analysis.

Table 7. Regression statistics

Explanation of indicators	Results
R-squared	0,886112143
Modified R-Square	0,880787864
Observations	67
F-statistics	163,3912959
Significance of F-statistics	1,14954E-29

Source: Results of analysis.

Table 8. The found coefficient of levels and a statistical assessment of their significance

Variables	Coefficients	Standard error	t-statistic	P-value	Lower 95%	Top 95%	Elasticity
Constant	15,5645	0,4388	35,5384	2,1757E-43	14,6796	16,4393	—
X ₂	-0,5634	0,1132	-5,4765	8,6989E-07	-0,7697	-0,3670	-0,45
X ₃	-1,3175	0,1400	-10,1397	7,5676E-15	-1,5773	-1,0675	-0,86
X ₄	0,7019	0,1449	-4,8788	7,8826E-06	-0,9886	-0,4232	-0,32

Source: Results of analysis.

The value of F -statistics indicates the significance of the regression equation as a whole, which also confirms its significance coefficient. The probability of error using the selected variables is approximately $1.15 \cdot 10^{-29}$, those the probability of making a mistake of both the 1st and 2nd kind is practically zero [15].

Following table presents the found coefficients $A_i (i = (1,4)^{-})$ and a statistical assessment of their significance is carried out (Table 8). In addition, the aggregate average elasticity indicators for each factor variable are given.

Analyzing the data 4, it can be noted that if all the variables are equal to zero, then $Y = A_0 = 15.56$, i.e. when conducting an instant restructuring without visiting a bank and without having to provide documents, customer satisfaction will far exceed the upper limit of the satisfaction index, which was set at 10. The P -value is many times less than 0.05 and practically equal to zero. That is, at any level of significance, these indicators affect the satisfaction of customers when receiving debt restructuring services.

The aggregate average elasticity indicators, determined by the formula

$$\bar{E} = \frac{A_i \bar{x}_i}{Y_{xi}},$$

show how strongly Y depends on the independent variable x_i that were included into the model. Most of all, the customer satisfaction index is affected by the number of visits to the bank (elasticity coefficient -0.85). For greater confidence in the constructed regression model and the conclusions made, we give the rationale for the application of the least squares method (least squares) on this statistical material.

The regression analysis confirmed the dependence of customer satisfaction on receiving bank services for debt restructuring on the following factors:

1) the duration of the process, in which at least 4 divisions of the bank are involved, the complex process of assessing the grounds for providing restructuring to the client, the lengthy approval process, the lengthy process of forming additional agreements;

2) the bank's regulatory documents do not provide for restructuring without the appearance of the client and without signing additional agreements and a new loan repayment schedule.

The final equation is: $y = 15.6 - 0.56X_2 - 1.32X_3 - 0.7X_4$. Thus, analyzing the variables left and the elasticity coefficient, we find that the number of visits to the bank has the greatest impact on customer satisfaction, and therefore, it is necessary to reduce the length of the restructuring process with multiple client attendance and reduce the number of documents submitted.

CONCLUSIONS

The main purpose of this research is to determine the interaction between customer satisfaction and loyalty factors, also provide the level of satisfaction with the quality services. The main sample size of analysis was 300 respondents aged mainly from 20 to 60 years, consisting of representatives of various segments. Simultaneously, questionnaires were conducted of 100 bank employees who ranked and rated the quality service parameters in their department.

Based on results, the most significant parameters of quality service, according to the customers are the lack of queues, professionalism of the bank staff and the friendly attitude of the bank employees to the clients. According to the survey results, convenient mode of operations, speed of services, the ability to get detailed advice and comfortable conditions in the branch are the parameters of average importance. At the same time, the customers consider the presence of advertising and informational material in the hall and the interior of the bank premises as a least significant parameter. The answers of bank employees also emphasize the results of customers from questionnaires.

The second hypothesis that the level of satisfaction with the quality of service varies depending on the segment of customers of banking services has also proved to be true. Another issue formulated that communication between consumers of banking services and bank employees is intense and often characterized by an increased level of conflict was fully confirmed, as more than the half of the customers (58.7%) confirmed that they either entered into conflict, or witnessed a conflict at the bank offices from some reasons, such as the incorrect customer behavior, understandable advice and inattentiveness to requirements and requests.

Determining of the main factors effecting the customer dissatisfaction was the another aim of the study. Results indicates that the duration of bank process and the hardness of the bank regulatory documents are the main factors of customer dissatisfactions.

REFERENCES

1. Cebeci I., Cabuk Z. Tuketiciilerin banka tercihini etkileyen faktorlerin belirlenmesi: Giresunda bir arastirma. *Finansal Arastirmalar Dergisi*, 2016, Vol. 8, No. 14, pp. 57-66.
2. Blaug M. Economic theory in retrospect. Cambridge University Press, 1962.
3. Faramarzpour F., Mahmoudzadeh A. The effect of marketing of bank services on customers' preference of private banks: Case study of Mellat and Tejarat banks in Khorasan Razavi Province. *International Journal of Management, Accounting and Economics*, 2015, Vol. 2, No. 3, pp. 219-232.
4. Batra R., Myers J.G., Aaker D.A. Advertising Management. Kyiv, 1999 [in Russian].
5. Chigamba C., Fatoki O. Factors influencing the choice of commercial banks by university students in South Africa. *International Journal of Business and Management*, 2011, Vol. 6, No. 6, pp. 66-76.
6. Taskin C., Akat O., Erol Z. Determining consumer choice criteria in bank selection: A research in Bursa. *Anadolu Universitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2020, Vol. 3, No. 3, pp. 11-22.
7. Mokhlis S. Relevancy and Measurement of Religiosity in Consumer Behavior Research. *International Business Research*, 2009, Vol. 2, pp. 75-84.
8. Karamustafa K., Yildirim M. Tuketiciilerin bireysel banka tercihine iliskin Kayseri ilinde yapilan bir arastirma. *Ekonomik ve sosyal arastirmalar dergisi*, 2007, Vol. 3, No. 3, pp. 56-92.
9. Rozanova V.A. Psychology of Management. Moscow, 1999 [in Russian].
10. Rossiter J.R., Percy L. Advertising and Promotion Management. Saint-Petersburg, 2000 [in Russian].
11. Solovyev B.A. Marketing. Moscow, 1993 [in Russian].
12. Joshi A., Kale S., Chandel S., Pal D.K. Likert Scale: Explored and Explained. *British Journal of Applied Science and Technology*, 2015, Vol. 7, Iss. 4, pp. 396-403. <https://doi.org/10.9734/BJAST/2015/14975>
13. Ishikawa K. What is quality control? The Japanese way. Moscow, 1988 [in Russian].
14. Birger H. Relevance Research: the Missing Perspectives: «Non-relevance» and «Epistemological Relevance». *Journal of the American Society for Information Science*, 2000, No. 51 (2), pp. 209-211.

15. Krasnov V.K., Krasnov G.A., Lvova M.V. Application of selective procedures for minimization of probabilistic risks of the auditor. *Journal of the Russian University of Cooperation*, 2016, No. 1 (23), pp. 62-64 [in Russian].

Received on June 9, 2022

Reviewed on June 17, 2022

Revised on June 20, 2022

Signed for printing on June 21, 2022

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Cebeci I., Cabuk Z. Tuketiciilerin banka tercihini etkileyen faktorlerin belirlenmesi: Giresunda bir arastirma. *Finansal Arasdirimlar Dergisi*. 2016. Vol. 8. No. 14. P. 57—66.
2. Blaug M. Economic theory in retrospect. Cambridge University Press, 1962. 720 p.
3. Faramarzpour F., Mahmoudzadeh A. The effect of marketing of bank services on customers' preference of private banks: Case study of Mellat and Tejarat banks in Khorasan Razavi Province. *International Journal of Management, Accounting and Economics*. 2015. Vol. 2. No. 3. P. 219—232.
4. Батра Р., Майерс Дж., Аакер Д. Рекламный менеджмент. Киев, Вильямс, 1999. 784 с.
5. Chigamba C., Fatoki O. Factors influencing the choice of commercial banks by university students in South Africa. *International Journal of Business and Management*. 2011. Vol. 6. No. 6. P. 66—76.
6. Taskin C., Akat O., Erol Z. Determining consumer choice criteria in bank selection: A research in Bursa. *Anadolu Universitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 2020. Vol. 3. No. 3. P. 11—22.
7. Mokhlis S. Relevancy and Measurement of Religiosity in Consumer Behavior Research. *International Business Research*. 2009. Vol. 2. P. 75—84.
8. Karamustafa K., Yildirim M. Tuketiciilerin bireysel banka tercihinine iliskin Kayseri ilinde yapilan bir arastirma. *Ekonomik ve sosyal arastirmalar dergisi*. 2007. Vol. 3. No. 3. P. 56—92.
9. Розанова В.А. Психология управления. Учебное пособие. М., Бизнес-школа «Интел-Синтез», 1999. 352 с.
10. Росситер Дж.Р., Перси Л. Реклама и продвижение товаров. Пер. с англ. Под ред. Л.А. Волковой. СПб., Питер, 2000. 656 с.
11. Соловьев Б.А. Маркетинг. Учебное пособие. М., РЭА им. Г.В. Плеханова, 1993.
12. Joshi A., Kale S., Chandel S., Pal D.K. Likert Scale: Explored and Explained. *British Journal of Applied Science and Technology*. 2015. Vol. 7. Iss. 4. P. 396—403. <https://doi.org/10.9734/VJAST/2015/14975>
13. Исикава К. Японские методы управления качеством. Под ред. А.В. Гличева. М., Экономика, 1988. 214 с.
14. Birger H. Relevance Research: the Missing Perspectives: «Non-relevance» and «Epistemological Relevance». *Journal of the American Society for Information Science*. 2000. No. 51 (2). P. 209—211.
15. Краснов В.К., Краснова Г.А., Львова М.В. Применение выборочных процедур по минимизации вероятностных рисков аудитора. *Вестник Российского университета кооперации*. 2016. № 1 (23). С. 62—64.

Надійшла 09.06. 2022

Прорецензована 17.06. 2022

Доопрацьована 20.06.2022

Підписана до друку 21.06. 2022

Сафарлі Ельмір, доктор філософії в галузі бізнесу та фінансів,
директор SEFCO Consulting Group
Азербайджан, Баку
Гасімбаде Наргіз, викладач
Євразійський університет
Азербайджан, Баку

ОЦІНКА ЗАДОВОЛЕНOSTІ КЛІЄНТІВ У ПРИВАТНІЙ БАНКІВСЬКІЙ СИСТЕМІ АЗЕРБАЙДЖАНУ

Розроблено принципи і методологічний апарат системи підвищення лояльності клієнтів банківських послуг на основі маркетингу відносин у банківській системі Азербайджану. Відповідно до поставленої мети вирішено такі завдання.

1. Встановлено особливості банківських послуг, що визначають специфіку маркетингу банківських послуг.
2. Проаналізовано сфери застосування психологічних теорій мотивації в маркетингу банківських послуг і висвітлено особливості процесу прийняття рішення про придбання банківських послуг.
3. Досліджено стан і перспективи вітчизняного ринку банківських послуг, його структуру, конкурентне середовище.
4. Проведено порівняльний аналіз пропозиції азербайджанських та іноземних банків.
5. Визначено фактори, що впливають на формування лояльності клієнтів.
6. Досліджено інструменти маркетингу відносин, які використовуються для підвищення лояльності клієнтів.
7. Розроблено методологічний апарат системи підвищення лояльності споживачів банківських послуг. Зокрема, запропоновано процедуру оцінки задоволеності клієнтів — основної складової лояльності; розроблено процедуру визначення ключових споживачів; описано стратегії підвищення лояльності ключових споживачів; наведено конкретні способи підвищення лояльності.

Ключові слова: банківська система Азербайджану; задоволеність клієнтів; лояльність клієнтів.

PAWLOWSKI KRZYSZTOF, Prof., PhD

Founding President of the WSB-NLU

27, Zielona St., WSB, bld. C

33-300, Nowy Sącz, Poland

e-mail; pawlowskins@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5367-0935>

THE WAY OF UKRAINE TO EUROPE: OVERCOMING OBSTACLES

This book [1] was published in December 2021, just a few months before the war, when Russia launched a large-scale aggression against Ukraine to destroy its path to Europe. My special attention was drawn to the authors' constructive approach to reforms in Ukraine, which were in line with the recommendations that Ukraine received from the European Union (EU) when it has recently become a candidate for the EU membership.

Currently, economic and sociological science emphasizes the urgent need for considering global development ways and the necessity for strengthening axiological (value system) approach based on the positive world experience demonstrated by South Korea. The synergetic method determines special importance of the triad «values — institutions — politics» in the study of modern democracy, in understanding all levels of social relations and its multifaceted impact on the prospects of political, social, and economic modernization.

The East Asian Confucian tradition countries' successful performance, especially regarding the anti-pandemic measures, have highly actualized the issue of restructuring mainstream patterns of effective democracy, rethinking the relationship between democracy, strong state, human rights, traditional values, and sustainable development.

The intensification of the competition for global leadership between the United States and China in the context of rapid globalization has brought to the fore the problem of comparative analysis of ethical and value principles of socio-economic dynamics, innovation and competitiveness of the Euro-Atlantic, primarily Protestant, community, on the one hand, and East Asian, primarily Confucian, on the other, especially from the viewpoint of respective ethical values systems' competitive advantages, compliance with the interests of global economic leadership, and mutual adaptability.

C i t a t i o n: Pawlowski K. The way of Ukraine to Europe: overcoming obstacles. *Economy of Ukraine*. 2022. No. 6. P. 84-90.

It is the lack of attention to the system of values that has to a large extent determined the unsuccessful experience of reforming the economy and political system of Ukraine. It has been happening largely due to the inconsistency of the value system of contemporary Ukrainian society with the requirements that in the contemporary world determine the very possibility of successful modernization. The absence of a socially responsible elite and a persistent moral and cultural tradition in society are the key reasons for the failure of modernization in Ukraine over the three decades since the proclamation of independence. Accordingly, a change in the value component is one of the decisive conditions for the democratic development of Ukraine on the way to the EU.

The search for a model of democracy suitable for Ukraine, capable of making the long-awaited leap forward in the modernization of the country and its rapprochement with the EU is actively going on today. The case of the South Korea is especially fascinating, since it is, in fact, the «most Confucian part of the world», effectively utilizing the ancient Confucian legacy tradition for the sake of national development.

Due to a very successful modernization despite the long-lasting war with the Communist regime in the North, the Republic of Korea poses both a striking example of the East-West fruitful integration with regard to complex society characteristics and a valuable experience of tackling the key regional conflict with global powers' involvement. The book is an important contribution to political science, political economy and constitutionalism, since experience of the formation and development of democracy in the Republic of Korea is extremely important for Ukraine, which has been forced, like the ROK in the time, to look for ways to modernize the economy and develop a democratic society under the long-term military confrontation with its northern neighbor.

Thus, through the interdisciplinary approach, the use of tools of civilization and political transformation theories, the authors researched a number of issues.

They identified the influence of the Confucian characteristics of South Korean democracy, built on the synthesis of Western democracy and Korean national roots, on the effectiveness of state reforms and well-being of citizens, on observance of their fundamental social, economic, cultural, civil and political rights.

The authors also identified to what extent the Korean model of democracy of the Confucian tradition can serve as a model for states of «stalled» modernization, but which have unambiguously chosen decommunization and geopolitical orientation toward the West, primarily the United States, NATO, and the EU, such as Ukraine or Moldova. I believe that the study of South Korea's successful modernization experience based on interconfessional and intercivilizational convergence may offer solutions to similar problems not only in Ukraine but also in other countries of Europe and Eurasia.

It's critically important for modern development patterns that Confucianism has always been promoting education and morality. Confucius has always advocated universal education and taught that diplomatic and administrative positions should be held by those with the best academic, not social, qualifications. In the modern world, it is supposed that rational knowledge serves as the basis for a prosperous life.

It is necessary to re-emphasize the obvious fact that the economic development of South Korea has been one of the fastest and most sustainable in the world. It is

the accumulation of human capital through education that has become an important element of the successful economic development of Korea. Education was seen as an important source of upward mobility as well as an opportunity for new jobs.

According to Confucius, to become a good worker, one must have at least a basic education. Consequently, to provide people with a livelihood, it is necessary to pursue a policy of mass education. The industrialization of the Confucian region began with economic reforms and at the same time with mass education in order to correspond to the modernization processes.

Nowadays, human capital plays an increasingly important role in all spheres of human life. Education and training became key elements in defining the quality aspects of the workforce. Unsurprisingly, the economic success of Japan and the four tigers, these five resource-poor regions, is closely related to their emphasis on developing human capital through education. Long-term Prime Minister of Singapore Lee Kuan Yew, for example, has repeatedly stressed the importance of education for the development of democracy and the economy of any country.

Regarding the industrial process models of the Confucian region, all five polities followed similar patterns of economic progress. Political freedom was not put in the first place, but the emphasis was on the livelihood of citizens through teaching people science and technology at all stages of development.

Interesting enough that Confucius did not at all oppose the wealth of people, but he believed that wealth corrupts the minds. According to Confucius, knowledge is the true wealth that a person possesses for effective service to society and enjoyment of life. In the Confucian tradition, the accumulation of knowledge is aimed not only at learning itself, but also at economic and social benefits. But since people are very different, then only a person with high moral and ethical values is able to devote oneself exclusively to virtue and service to society.

Confucius not only promoted the need for quality education for the development of the society and economy, but also personally taught students. In the practice of Confucius, moral education played a particularly important role. In the Confucian tradition, respect for knowledge and the pursuit of lifelong learning are fundamental human responsibilities. It is believed that the full self-realization of a person is achievable only through an orderly model of learning and self-improvement. Confucius also believed that education should not serve any abstract principle at all. The systematic acquisition of knowledge to achieve a high standard of living is considered a generally accepted goal of education.

Another problem to be addressed in the sphere of higher education in Ukraine is creation of a teaching system in English. As a subject English is taught in almost all universities in Ukraine. However, few universities teach specialized subjects in English. Preparing for EU membership, the countries of Central and Eastern Europe began to massively switch to teaching in English at the universities of their countries.

Poland, for instance, in the mid-90s of the last century was most active in Europe in the transfer of university education to teaching specialized subjects in English in the process of preparing for EU membership and the WSB-NLU was among the leader in this process.

In the system of university education in South Korea, the teaching of subjects in English has been very developed for a long time. This approach has helped the country not only to quickly integrate into the system of international economic

relations, but also to take a leading position in it. In addition, the active transition of the education system to the language of international communication allowed South Korea to stimulate the influx of foreign students, since knowledge of the Korean language is not mandatory for foreign students, and a significant part of educational programs at universities in the country involves teaching in English.

Among the relatively new but critically important disciplines, it is also worth noting those that contribute to the education of high moral and ethical values in young people, as even the highest quality reform program will not work if it is carried out by professionals who do not have these values. In South Korea, for example, it is required that education of citizens is conducted in the spirit of high moral and ethical values.

In Ukraine, appropriate steps in this direction are also being taken. For example, the Institute of International Relations of Taras Shevchenko National University of Kyiv and the Vasyl Stus Donetsk National University (Vinnytsia) have developed and purposefully teach relevant courses on business ethics and development of students' moral and ethical values in Ukrainian and in English, since these requirements are among major determinants in the country's reform process in the European style. Given the recent candidate's status of Ukraine to the EU membership, this practice should be introduced in other universities of the country as soon as possible. And if there is still not enough professorship of the appropriate qualification, then one could resort to the Cloud distance learning system, which has been successfully implemented at the School.

Despite keen rivalry and geopolitical confrontation, today the conflicting world powers have much more internationally declared values in common than under the Cold War era: they proclaim their commitment to the market economy, respectively universal and mutually compatible European/Confucian values, especially the rule of law, respect for human rights and rights of national minorities, respect for private life, common global challenges like fight against terrorism, religious fundamentalism, illegal migration, energy efficiency, etc.

The authors believe that a historical alternative to neoliberal democracy and unlimited freedom can be the communitarian, or social, democracy which presupposes «responsible freedom.» That is essentially a «responsible» democracy capable of ensuring a balance of interests and freedoms of various social groups. It is this kind of democracy that fully meets the spirit and letter of the constitutional law of Ukraine declaring it «a sovereign and independent, democratic, social, law-based state», and that «The human being, his or her life and health, honor and dignity, inviolability and security are recognized in Ukraine as the highest social value.»

The conceptual opposition of East and West requires further significant interdisciplinary research and development. Ontologically Confucianism is by no means antagonistic to the values of Western liberal democracy. Due to strengthening the global role of China and Confucian tradition democracies, especially in the economic, financial, and infrastructural «soft power» spheres, Confucian approaches and East Asian models of successful modernization have been increasingly influencing the socio-economic policy of some Central and Eastern European states. With this regard, there is a vital need to revise the dominant approaches in economic science towards greater attention to ethical, political, cultural, and other specific historical conditions and factors of economic activity, intensify interdisciplinary research herein.

The authors have substantiated that the modernization potential and mental-value compatibility of the Protestant and Confucian worlds is much higher than that of the Protestant and post-Soviet-Eurasian worlds. They have identified the key correspondences between the ethical-value principles and motivations of Protestant and Confucian cultures in their genetics, historical dynamics, and modern dimension. It is shown that such fundamental principles of modern Western society as pluralism and the rule of law have their traditional correspondences, albeit in a transformed form, among the main values of Confucian culture.

Therefore, the appeal of South Korea and other «East Asian dragons» to the Confucian heritage turned out to be very productive for the success of their systemic modernization. In this regard, the prospects for rational converging the values of East and West, primarily Protestantism and Confucianism, within the framework of the new globalized civilization of the future look rather likely.

Given South Korea's outstanding performance during the life of one generation and geostrategic similarity with Ukraine, it is expedient to use positive experience of the ROK in attaining the priority goals of Ukraine's reform strategy, which include restoring the country's good governance system, decentralization, abolishing monopolies, fighting corruption at all levels, effectively reforming the judiciary and solving other important problems, as was once done in South Korea.

In South Korea, the president's political instruments were used to bring about vigorous and effective changes in public policy. The success of the reforms was also largely ensured by the rigidity in making, and especially in the implementation of vital decisions, which is critically important for modern Ukraine.

However, global practice confirms that blind copying of someone else's experience does not lead to the expected results of the original. Ukraine doesn't need to fully copy the experience of South Korea due to a number of economic and political peculiarities. On the one hand, the Ukrainian society cannot yet be called fully mature, since the level of legal awareness and understanding of the basic requirements of modern socio-economic life is clearly not sufficient. On the other hand, the country could adapt the positive experience of South Korea and successfully apply it to promote reforms and modernize the economy on the European basis.

It should be noted, that industrialization and modernization of the South Korean economy was carried out with significant support from American aid flows, and with the support of multibillion-dollar loans and private direct investments.

Equally, Ukraine has significant potential for drawing the necessary financial resources into the economy. In addition to funds for the restoration of the economic potential of Ukraine destroyed by the war with the Russian Federation, which the developed democracies committed to provide, it is necessary to stimulate the inflow of huge financial resources located at private hiding places or offshore into the banking system of Ukraine; it is also necessary to significantly improve the investment climate in the country, to which the government's efforts are already directed. Achievement of these goals will strengthen relations with international financial institutions, which will have a cumulative effect on the further increase in investment inflows into the country.

As evidenced by the South Korean experience of economic modernization launched under the highly controversial period of authoritarianism, the extreme privatization of public resources and assets can lead to opposite results compared

to what took place in Ukraine. As it turned out, the extreme privatization under the centuries-old Confucian tradition and good governance served the national interests and led to an impressive «economic miracle» accompanied by an unprecedented leap in the people's well-being.

Given Ukraine's place in the inter-civilization, borderland space of cultural and axiological dimensions, copying the institutional patterns of Western countries will also not ensure a break-through economic growth. It is hardly useful to expect an immediate change in values, as well as that Ukraine would be able to get closer to world leaders in terms of economic development, prosperity, and democracy. The strategy of value transformation must be based primarily on changes in the education system and other institutions of socialization of children and youth, which would take place in parallel with socio-economic reforms. Then, after some time, Ukraine is going to become a developed society and the EU member.

Rapid and radical changes in the state policy, rigidity in making and, especially, in the implementation of vital decisions, are considered extremely relevant for modern Ukraine. The primary tasks include rebuilding the system of economic and political relations in the country, decentralization, elimination of monopolies, combating corruption at all levels, effective reform of the judicial system and solving other crucial problems of the country just as it has been once done in South Korea.

Such sets of measures as the development of the export-oriented sphere of high-tech services and integration into relevant world markets, attracting «long money» from the population through deposits may become strategically important for the growth of the Ukrainian economy.

Proceeding from globalist thinking, Ukraine needs to aim at developing cutting-edge technologies like information, nano-, bio-technologies, etc., global competitiveness, rejection of social pessimism, and, at the same time, constructively rethinking communitarian, especially modern Confucian values. Ukraine should also count on social justice, respect for social rights, dignity and ethnocultural identity of all citizens, traditional ethnic, religious, and linguistic communities of the country as a sovereign participant in European integration processes.

The authors of the book have been engaged in scientific research of the influence of ethical and value systems on the success of the economic and socio-political modernization of society for many years. Given the huge role of education and science in the Confucian constructions of the economy and the development of society, the authors share their knowledge and practical experience of the principles of organizing modern education and scientific research at the world's leading universities. Over the past years, for differing periods of times, the authors had been working at or being part of universities in the USA, Europe, and the Confucian East. These universities included Stanford (USA), Brown (USA), University of Tokyo, National Chengchi University (Taipei), WSB-NLU (Poland), Vilnius University, where the authors taught and conducted research, compiled curricula, published articles, books and textbooks, worked with students and collaborated with foreign colleagues.

Attractive is also the interdisciplinary approach of the authors to the problem under study. Among the authors are an international economist, an economist-political scientist and a lawyer-diplomat, the former Ambassador of Ukraine to the Republic of Korea. For me, as a reviewer, the experience of the authors in the

educational process is especially important, since for the last 30 years the reviewer has been dealing with the system of modern higher education, collaborating, among other things, with Ukrainian colleagues.

Thus, the people of Ukraine face an important and long-term task — to realize what caused the formation of successful states and gradually change their mentality on the basis of high ethical standards. On this path, it will be necessary to change the internal principles of the development of the state, create conditions for the functioning of the economy for the benefit of society, and also achieve equality before the law for everyone without exception. The reviewer fully shares the justified optimism of the authors of the book regarding the successful European development of Ukraine.

The book under review has made a valuable contribution to the development of the European perspective of Ukraine, and its publication in English in the EU country allows once again to be heard by foreign colleagues, to demonstrate to the international community that Ukraine has grounded intentions to develop along the European path.

REFERENCES

1. Kistersky L., Marmazov V., Piliaiev I. Prospects for the East-West Civilizational Convergence: Confucian Tradition Democracy in the Republic of Korea. Prague, Coretex CZ SE, 2021. 250 p.

Received on June 29, 2022

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Кістерський Л., Мармазов В., Піляєв І. Перспективи цивілізаційної конвергенції Сходу та Заходу: демократія конфуціанської традиції в Республіці Корея. Прага, Coretex CZ SE, 2021, 250 с. [англ.].

Надійшла 29.06.2022

*Кишиштоф Павловський, проф., PhD,
Президент Вищої Школи Бізнесу — Національного Університету Луї
вул. Зелена, 27, буд. С, 33—300, Новий Сонч, Польща*

ШЛЯХ УКРАЇНИ В ЄВРОПУ: ПОДОЛАННЯ ПЕРЕШКОД

Наведено сучасний аналіз безпрецедентних досягнень Південної Кореї у всіх галузях розвитку. Розглянуто конфуціанство як модель всебічних відносин, яке довело свою здатність динамічно модернізувати і творчо засвоювати досягнення інших культур. Відзначено ефективний синтез цінностей конфуціанства і протестантизму в процесі модернізації Республіки Корея. Показано, що південнокорейський досвід модернізації та розвитку економіки є корисним для України на шляху до Європи.

Ключові слова: Україна; Республіка Корея; Європа; модернізація економіки; освіта; сучасні технології; конфуціанство; воєнна економіка; система цінностей; державне управління; системне реформування; виховання кадрів.

РЕДАКЦІЙНА ПОЛІТИКА ТА ЕТИЧНІ НОРМИ

Доступ до змісту журналу. Журнал «Економіка України» розповсюджується за передплатою друкованого або електронного варіанта. У вільному доступі на сайті журналу є розширені резюме до кожної статті. Відкритий доступ до повних версій статей журналу можливий на сайті журналу і на сайті Національної бібліотеки імені Вернадського з часовим лагом у 12 місяців.

Принципи. Редакційна політика журналу заснована на принципах об'єктивності та неупередженості при відборі статей з метою їх публікації; високих вимог до якості наукових досліджень; обов'язковості та конфіденційності рецензування статей; додержання колегіальності при ухваленні рішень щодо публікації статей; доступності та оперативності у спілкуванні з авторами; суворого дотримання авторських і суміжних прав (з укладанням з кожним автором (співавтором) Ліцензійного договору на використання твору).

Запобігання протизаконним публікаціям є відповідальністю кожного автора, редактора, рецензента, видавця, організації.

Етика публікацій. Редакційна колегія журналу вимагає від авторів наслідувати формальним та етичним правилам підготовки і публікації наукових робіт, що вони подають до редакції. Ці норми зумовлено стандартами якості наукових статей, прийнятими у світовому науковому співтоваристві, зокрема публікаційними принципами Publishing Ethics Resource Kit (PERK), рекомендаціями Elsevier, Комітету з етики публікацій (Committee on Publication Ethics, COPE), етичним кодексом вченого України, а також досвідом роботи іноземних та українських професіональних спільнот, наукових організацій, редколегій та редакцій видань.

Етичні зобов'язання редакційної колегії журналу

1. Всі члени редакційної колегії є рецензентами.
2. Редакційна колегія залишає за собою право направити рукопис на розгляд сторонньому рецензенту.
3. Редакційна колегія несе відповідальність за рівень наукового наповнення журналу.
4. Всі наукові матеріали проходять ретельний відбір через подвійне «сліпе» рецензування. Редакційна колегія залишає за собою право відхилити статтю або повернути її на доопрацювання. Автор зобов'язаний доопрацювати статтю відповідно до зауважень рецензентів.
5. Редакційна колегія без упередженості розглядає всі надані їй рукописи, оцінюючи кожний належним чином. Вона виносить об'єктивні рішення, які не залежать від комерційних або інших інтересів, і забезпечує чесний процес рецензування.
6. Редакційна колегія може відхилити рукопис без рецензування, якщо вважає, що він не відповідає профілю журналу.
7. Редакційна колегія виступає проти фальсифікації, плагіату, направлення автором одного рукопису до кількох журналів, багаторазового копіювання тексту статті в різних місцях, введення громадськості в оману щодо реального внеску автора в опубліковану наукову роботу.
8. Редакційна колегія має право вилучити вже опубліковану статтю в разі виявлення порушення будь-яких прав або загальноприйнятих норм наукової етики. Про даний факт вилучення статті редакція повідомляє як автору статті, так і організації, де було виконано дослідження.
9. Співробітники редакції не надають іншим особам інформації, пов'язаної із змістом рукописів, що перебувають на розгляді, крім осіб, які беруть участь у її фаховій оцінці.
10. Згідно з міжнародним законодавством щодо додержання авторського права на електронні інформаційні ресурси, матеріали сайту не можуть бути відтворені повністю або частково в будь-якій формі (електронній чи друкованій) без попередньої письмової згоди редакції журналу. При використанні опублікованих матеріалів у контексті інших документів обов'язково необхідними є посилання на першоджерело.
11. Редактори, автори і рецензенти повинні повідомляти про свої інтереси, які можуть вплинути на їх об'єктивність при редагуванні та рецензуванні матеріалів статей (випадок конфлікту інтересів). Такими можуть бути інтереси інтелектуального плану, фінансові, персональні, політичні, релігійні.

Етичні зобов'язання автора

1. Автор несе повну відповідальність за зміст статті і сам факт її публікації.
2. Автор повинен цитувати ті публікації, які мали визначальний вплив на суть викладеного у статті. Необхідно також належним чином вказувати джерела принципово важливих матеріалів, використаних у даній роботі, якщо вони не були отримані самим автором.
3. Є недопустимими плагіат як оригінальна робота і подання до публікації раніше надрукованої статті. У випадку виявлення зазначених фактів відповідальність несе автор.
4. Співавторами статті мають бути всі ті особи, які зробили вагомий науковий внесок у подану роботу і поділяють відповідальність за отримані результати. Автор, який подає рукопис до публікації, відповідає за те, щоб до списку співавторів були включені тільки ті особи, які відповідають критерію авторства, і бере на себе відповідальність за згоду інших авторів статті на її публікацію в журналі.

EDITORIAL POLICY AND ETHIC NORMS

Access to the contents of the journal. The journal «Economy of Ukraine» is circulated by the subscription of a printed or electronic version. The extended summary of each article is freely available on the site of the journal. The open access to the full versions of articles of the journal is allowed on the site of the Vernadsky National Library of Ukraine with a time lag of 12 months.

Principles. The editorial policy of the journal is based on the principles of objectivity and impartiality at the selection of manuscripts with the purpose of their publication; high exactions to the quality of scientific studies; obligation and confidentiality of the reviewing of manuscripts; compliance of the collectivity in the decision making concerning the publication of manuscripts; accessibility and immediacy of the communication with the authors; strict compliance of author's and related rights (with the conclusion of the License agreement for the use of the work with each author (coauthor)).

The prevention of illegal publications is the responsibility of each author, editor, reviewer, publisher, and organization.

Ethics of publications. The Editorial Board of the journal demands that the authors keep the appropriate level of formal and ethical rules in the preparation and the publication of scientific works submitted to the Editorial Board of the journal. These norms are determined by the quality standards for scientific articles accepted in the world scientific community, in particular, by the publication principles of the Publishing Ethics Resource Kit (PERK), recommendations of the academic publishing house Elsevier, Committee on Publication Ethics (COPE), the ethic code of Ukraine's scientists, and the work experience of foreign and Ukrainian professional communities, scientific institutions, editorial boards, and editorial staffs.

Ethic obligations of the Editorial Board of the journal

1. All members of the Editorial Board are reviewers.
2. The Editorial Board reserves the right to send a manuscript to an outer reviewer.
3. The Editorial Board is responsible for the level of the scientific content of the journal.
4. All scientific materials pass the careful selection and the «blind» reviewing. The Editorial Board reserves the right to reject a manuscript or to return it for a modification. The author must rework the manuscript in correspondence with the remarks of reviewers.
5. The Editorial Board considers all submitted manuscripts without bias, assesses properly each of them, and makes the objective decisions independent of commercial or other interests, and ensures the fair process of reviewing.
6. The Editorial Board can reject a manuscript without reviewing, by considering that it does not correspond to the profile of the journal.
7. The Editorial Board opposes the falsification, plagiarism, submission of a single work into several journals, multiple copying of article's text in different places, and misleading the community as for author's real contribution to a specific scientific work.
8. The Editorial Board has right to withdraw the published article in the case of the violation of any rights or commonly accepted norms of the scientific ethics. About such fact of the withdrawal of the article, the Editorial Board will inform the author and the organization, where such work was executed.
9. The editorial staff provides no information concerning the content of a manuscript under consideration to any persons, except for those participating in its professional assessment.
10. According to the international legislation as for the compliance of author's rights, the materials of a site cannot be reproduced completely or partially in any form (electronic or printed) without the preliminary written agreement of the Editorial Board of the journal. If the published materials are used in the context of other acts, the citation of the original source should be obligatorily made.
11. Editors, authors, and reviewers must inform about their interests, which would affect their objectivity at the editing and reviewing of the manuscripts (the case of a conflict of interests). Such can be the intellectual, financial, personal, political, or religious interests.

Ethic obligations of authors

1. The author bears the complete responsibility for the content of the article and for the very fact of its publication.
2. The author should cite those publications that had the defining influence on the essence of studies presented in the article and those that can rapidly inform the reader about the earlier works important for the comprehension of the given trend. It is necessary also to properly indicate the sources of basically significant results used in the, if those results were not got by the author his/herself.
3. The plagiarism as an original work and the submission of the earlier published article are impermissible. If such facts will occur, the author will bear the complete responsibility.
4. Coauthors of the article should be those persons who gave a weighty scientific contribution to the submitted work and share liability for the obtained results. The author submitting the manuscript for the publication is responsible for that the list of coauthors includes only those persons who correspond to the authorship criterion and takes the responsibility for the consent of other authors of the manuscript for its publication in the journal.

Рекомендовано до друку Редакційною колегією журналу
(протокол № 5 від 20.06.2022 р.)

Recommended for publication by the Editorial board
(Minutes No. 5 of June 20, 2022)

При передруку посилання на журнал «Економіка України» обов'язкове
While using refer to «Economy of Ukraine» is obligatory

Адреса редакції:

01011, Київ, вул. Панаса Мирного, 26, кім. 602
тел. +38 (044) 280-12-34
E-mail: econom-ukraine@ukr.net
<http://www.economyukr.org.ua>

Редактор *І.В. Корнієнко*

Перекладач *А.О. Чепиленко*

Комп'ютерна верстка *К.М. Васильковська*

Підп. до друку 04.07.2022. Формат 70 × 108/16. Гарн. Minion Pro.
Ум. друк. арк. 8,20. Обл.-вид. арк. 8,40. Тираж 162 прим.

Віддруковано ВД «Академперіодика» НАН України, 01004, Київ-4, вул. Терещенківська, 4.
Свідцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 544 від 27.07.2001.

